TÜRK RUNİK HARFLİ METİNLERDE SİYASÎ TERİMLER

Saffet YILMAZ

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

TÜRK RUNİK HARFLİ METİNLERDE SİYASÎ TERİMLER

SAFFET YILMAZ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2018

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Saffet YILMAZ tarafından hazırlanan "Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasî Terimler" başlıklı bu çalışma 02/03/2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Prof Dr. Ferruh AĞCA

(Danışman)

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

ONAY
.../ .../ 2018
(İmza)
Prof.Dr.Hasan Hüseyin ADALIOĞLU
Enstitü Müdürü

…/…/2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmasının hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Saffet YILMAZ

ÖZET

Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasi Terimler

YILMAZ, Saffet

Yüksek Lisans-2018

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada, 8-10. yüzyıllar arası Eski Türkçe runik metinlerde yer alan siyasî terimlerin ve devlet hiyerarşisinde yer alan unvanların Türk dilinde nasıl geliştiği konusu incelenmektedir. Türk dilinde siyasî terimlerin nasıl ortaya çıktığı, hangi amaç doğrultusunda kullanıldığı ve tarihi süreç içerisinde anlam değişimleri olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca siyasi terimlerin ve devlet hiyerarşisinde yer alan unvanların II. Kök Türk Kaganlığı ve Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalmış yazıtlar ve Yenisey yazıtları dikkate alınarak, günümüz Modern Türk lehçeleri ve Moğolca içerisindeki görünümü gözler önüne serilmiştir.

Türk dilinin sosyopolitik alanında kullanılan siyasî terimler farklı alanlardan araştırmacılar tarafından incelenmiş olmasına rağmen, runik metinlerde yer alan siyasî terimler karşılaştırmalı olarak henüz müstakil bir çalışmada ele alınmış değildir.

Eski Türklerin kullandığı siyasî hiyerarşiyle ilgili terimler; askerî terimler, siyasî terimler ve unvan niteleyiciler olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Çalışma kapsamında eski Türkçe ile ilgili yapılmış çalışmalar göz önünde bulundurularak bu terimlerin köken, yapı ve anlam değişmeleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Siyasî Terimler, Runik Metinler, Modern Türk Lehçeleri

ABSTRACT

Political Terms in The Turkic Runic Texts

YILMAZ, Saffet

Master Degree- 2018

Turkish language and Literature Department

Advisor: Prof. Ferruh AĞCA

In this study, progresses of political terms which were written in Turkic runic inscriptions in between 8th and 10th centuries and titles related to state hierarchy have been examined. This study have aimed to determine how political terms in Turkic language have come to exist, for what purpose they have used, whether there was any semantic changes within historical progress or not. In this study, existing of the terms and titles in modern Turkic dialects and Mongolian has been revealed by taking into consideration writings of II. Kök Türk Khaganate, Ötüken Uyghur Khaganate and Yenisey Inscriptions.

Although Turkish political terms about sociopolitical area have been studied by many researchers, they have not been analyzed comperatively in a seperate study.

In this study, terms related to political hierarchy which old Turks have used have been classfied as military terms, political terms and title qualifiers. In this study, the terms have been examined in terms of etymology, structure and semantic changes considering studies about Old Turkic.

Key Words: Political Terms, Runic Inscriptions, Modern Turkic Dialetcs

İÇİNDEKİLER

ÖZET……v
ABSTRACT……vi
TABLOLAR/ÇİZGELER DİZİNİ……viii
KISALTMA LİSTESİ……ix
İŞARET LİSTESİ……...xii
ÖNSÖZ……..xiii
GİRİŞ……1
Araştırmanın Konusu ve Alanı..... 1
Araştırmanın Yöntemi..... 2
Araştırmanın Amacı……..2
Araştırmanın Sınırlılıkları…….2
Eski Türk Siyasî Tarihiyle İlgili Çalışmalar 3
Askerî ve Siyasî Terimler Üzerine Yapılmış Çalışmalar..... 3

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEKNİK VE TEORİK YÖNLERİ

1.1. Terim, Ödünçleme ve Anlam Olayları Kavramları..... 5
1.2. Eski Türk Siyasî ve Askerî Hayatı 8
1.3.Runik Harfli Yazıtlar..... 14

2. BÖLÜM

ASKERÎ VE SİYASÎ TERİMLER

2.1. Askerî Terimler 19
2.2. Siyasî Terimler 41
2.2.1. Sözcük Hâlindeki Siyasî Terimler……41
2.2.2. Sözcüklerden Oluşan Siyasî Terimler…….....83
2.3. Unvan Niteleyiciler 85
SONUÇ……...96
KAYNAKÇA……..99

TABLOLAR/ÇİZGELER DİZİNİ

Şekil 2.1. Eski Türklerde Toplum Yapısı……..……...……9

Şekil 2.1. Eski Türk Devletlerinde Teşkilatlanma…….……..……13

KISALTMA LİSTESİ

A : Altay Yazıtları

ADİL : Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugatı

Alt. : Altay Türkçesi

ATDK : Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu

ATS : Altayca-Türkçe Sözlük

Az. : Azerbaycan Türkçesi

B : Batı

BK : Bilge Kagan

Bk. : Bakınız

Çev. : Çeviren

D : Doğu

DLT : Divanü Lûgati't-Türk

DS : Derleme Sözlüğü

ESTY : Этимологический словарь тюркских языков

EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

G : Güney

HAK. : Hakas Türkçesi

Haz. : Hazırlayan

K : Kuzey

Kap. : Kaplumbağa

Kar. : Karluk Türkçesi

KB : Kutadgu Bilig

KÇ : Köli Çor Yazıtı

KETS : Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі

KT : Köl Tegin

KTES : Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü

KTLS : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

KTS : Kazak Türkçesi Sözlüğü (TDAV)

KTTTS : Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü

Kz. : Kazak Türkçesi

Mog. : Moğolca

O : Ongin Yazıtları

OTDTS : Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü

Oyr. : Oyrotça (Dağlık Altay Ağzı)

ÖMA : Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси

ÖTİL : Ўэбек Тилининг Иэохли Луғати

Özb. : Özbek Türkçesi

Şor. : Şor Türkçesi

ŞU : Şine Usu Yazıtı

T : Tonyukuk Yazıtı

Ta : Taryat Yazıtı

Tat. : Tatar Türkçesi

TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDK : Türk Dil Kurumu

TES : Türkmence-İngilizce sözlük

TTK **:** Türk Tarih Kurumu

Ttü **:** Türkiye Türkçesi

Tuv. **:** Tuva Türkçesi

Vs. **:** Vesaire

Ye **:** Yenisey Yazıtları

İŞARET LİSTESİ

+ : Kendisinden sonraki ekin isme eklendiğini belirtir.

- : Kendisinden sonraki ekin fiile eklendiğini belirtir.

… : Hasarlı ya da kayıp olan kısımları belirtir.

[ ] : Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.

= : Kelimenin eşanlamlısını belirtir.

< : Kendisinden sonra bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.

> : Sözcüğün sonraki evrede mevcut halini belirtir.

<…> : Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu belirtir.

~ : Kelimenin farklı yazılışlarını belirtir.

/…/ : Bir sesi belitmek için kullanılır.

{…} : Bir eki göstermek için kullanılır.

ÖNSÖZ

Siyasî terimler, çok geniş bir coğrafyaya hükmetmiş devletler için büyük önem arz etmektedir. Siyasî terimler, dünya devletlerinde yönetici-yönetilen arasındaki temel ilişkiyi göstermektedir. Eski Türklerde genellikle devlet yapılanması siyasî niteliktedir. Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Bengü Taşlar Türklerin siyasî hayatının temelini oluşturmaktadır. Yoğunlukla runik metinler üç döneme aittir. Bu anlamda Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtları temel kaynak niteliğindedir. Bunun yanında Türkistan, Moğolistan ve Altay bölgesinde birçok irili ufaklı yazıtlar bulunmaktadır. Bu çalışmamızda bütün runik harfli metinler taranmıştır.

Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Runik metinlerde yer alan siyasî terimlerle ilgili birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen literatürde dilbilimsel, sosyolenguistik, Modern Türk lehçeleri ve Moğolca ile karşılaştırmalı olarak geniş çapta bir araştırma bulunmamaktadır. Bu araştırmada yukarıda bahsi geçen üç döneme (Kök Türk, Uygur ve Yenisey) ait runik metinler temel alınarak siyasî terimler incelenmiştir. Karşılaştırmalı olarak yapılan bu çalışmada alanda oluşan bu boşluğu doldurmak ilke edinilmiştir.

Birinci bölümde araştırmanın teorik altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk olarak terim'in ne olduğu üzerinde durulmuş, terim ile diğer sözcükler arasındaki sınırlar çizilmiştir. Ardından anlam olaylarına yer verilmiş ve ödünçlemenin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Hemen akabinde Türk runik harfli yazıtları ile diğer Türk yazıtlarında söz varlığı üzerine yapılmış çalışmalara ve Eski Türk siyasî hayatındaki terimlere yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise araştırmaya kaynak teşkil eden runik metinlerde geçen devlet yönetimi ile ilgili terimler; askerî terimler, siyasî terimler, unvan niteleyiciler olmak üzere üç sınıfa ayrılmış ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Terimler *köken*, *ses*, *yapı* ve *anlam olayları* bakımından değerlendirilmiş olup Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada izleri sürülmüştür. Yeri geldikçe elde

edilen veriler ışığında terimlerin yerini belirlemek açısından yorumlamalara yer verilmiştir.

Bu araştırmanın Türklük bilimine katkı sağlamasını temenni ediyorum. Tez çalışmam boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her türlü tecrübe, deneyim ve birikimini benimle paylaşan, hiçbir sorumu cevapsız bırakmayan, her zaman bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya; ayrıca kendimi yetiştirmemde, fikirlerimin vücut bulmasında katkısı büyük olan lisans yıllarımdan hocam Yrd. Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER'e ve her zaman yanımda olan hocam Prof. Dr. Selahittin TOLKUN'a teşekkür ediyor; benliğimdeki Türklük Bilimi duygusunu besleyen rahmetli babam Basri YILMAZ'ı saygıyla anıyor, sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Saffet Yılmaz

Eskişehir, 2018

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Alanı

Runik metinler Türklerin ilk yazılı belgeleri olması münasebetiyle önemli bir yere sahiptir. Dilbilimsel olarak runik metinlerde kullanılan unvanlar, Türk devlet hayatının işleyişini ve kişilerin işleyiş içerisindeki konumlarını ortaya koymaktadır. II. Kök Türk Kaganlığı ile Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalan ve Yenisey bölgesinde bulunan yazıtlardaki devlet yönetimi ve siyasetle ilgili bilgiler büyük önem arz etmektedir. Birçok batılı araştırmacı, siyasî unvanların menşei konusunda yabancı kaynaklı olduğu yönünde açıklamalar ve yayımlar yapmış olsa da Türk siyasî unvanlarının neredeyse tamamına yakınının Türkçe kökenli olduğu açıkça ortadadır.

Runik metinler içerisinde yer alan siyasî terimlerin yazıtlar içerisindeki konumunu açıklayarak yeniden anlamlandırmak gerekmektedir. Kök Türk, Ötüken Uygur ve Yenisey yazıtlarından yola çıkarak devlet yönetiminin işleyişi ve bu işleyiş içerisindeki terimlerin nasıl kullanıldığı üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Siyasî terimlerin karşıladığı görevler, unvanlar, unvan niteleyiciler ve rütbe bildiren sözler hâlen açıklanmış durumda değildir. Hatta bazı terimlerin kişi adı mı, yoksa unvan mı veya unvan niteliyici mi oldukları bilinmezliğini korumaktadır.

Runik metinlerden yola çıkarak, siyasî terimlerin tarihi süreç içinde geçirdikleri evreler, Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcadaki anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur. Yukarıda adını saydığımız yazıtlarda yer alan siyasî terminolojinin dilbilimsel olarak devlet yönetimindeki işlevinin şimdiye dek ayrıntılı bir biçimde işlenmemesi bizi bu konuda bir tez çalışması yapmaya yönlendirmiştir.

Siyasî terimler çok kapsamlı bir kavram alanına sahiptir. Bu sebeple çalışmada yalnızca siyaseti ilgilendiren terimler değil, aynı zamanda askerî terimler de incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada, söz konusu runik metinlerden elde edilen siyasî terimler *köken*, *ses*, *yapı* ve *anlam olayları* bakımından incelenmiştir. Siyasî terimlerin tarihi, Türk dillerinden günümüz Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada geçirmiş oldukları ses birimsel ve anlamsal durumlar açısından art zamanlı karşılaştırma yöntemiyle incelenmiştir.

Modern Türk lehçelerinin tümüne bakılamamış ancak her gruptan bir lehçe belirlenmiştir: Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesi; Kıpçak grubundan Kazak Türkçesi; Karluk grubundan Özbek Türkçesi; Sibirya grubundan Altay Türkçesi; Bulgar grubundan ise Çuvaş Türkçesi seçilmiştir. Ortak devlet yapılanmamız ve tarihi bütünlüğümüz göz önünde bulundurularak Altay dil ailesi içerisinde yer alan Moğolcaya da bakılma gereği duyulmuştur.

Utku Işık'ın *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri* adlı yüksek lisans tez çalışması ile Selin Şenaysoy'un *Eski Türkçede Sayılar* adlı yüksek lisans tezi, araştırmaya örnek teşkil etmiştir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Türk dili ve tarihi açısından önemli bir yere sahip olan *Kök Türk, Ötüken Uygur ve Yenisey Yazıtları*'nda devlet yönetiminde kullanılan terimlerin bu yazıtlar içerisindeki fonksiyonunun belirlenmesidir. Siyasî terimler ses, yapı ve anlam bakımından ele alınmış ve zaman içerisinde anlam değişikliklerine uğrayıp uğramadıkları araştırılmıştır. Runik metinlerin siyasî dil ve siyaset bilimi terimleri açısından gelişmiş olup olmadığı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma *Eski Türk runik metinleri'*ndeki siyasî terimler ile sınırlıdır. Eski Türk runik metinleri; II. Kök Türk ve Ötüken Uygur Kaganlığı dönemi ve tarihlendirmesi netleştirilemeyen Yenisey Yazıtları bu çalışmanın sınırları dâhilindedir. Bunun yanında Türkistan, Moğolistan ve Altay bölgesinde irili ufaklı birçok runik harfli metinin incelenmesi de bu araştırmaya dâhildir.

Eski Türk Siyasî Tarihiyle İlgili Çalışmalar

Eski Türk siyasî tarihini ve hayatını inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır. Türkler tarihte Japon Denizi'nden Macaristan bozkırlarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür ve bugün de bu coğrafyada yaşamaya devam etmektedir. Bu geniş coğrafyaya atlı konar-göçer Türk grupları kendilerine has kültür yapılarını da taşımışlardır.

İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü (Kafesoğlu, 2014),* adlı kitabında Eski Türk siyasî teşkilatlanması ele alınmıştır. Peter, B. Golden'in *Türk Halkları Tarihine Giriş (Çev. Osman Karatay) (Golden, 2006)* adlı kitabında Eski Türk tarihini ele alınmıştır. Salim Koca'nın *Türk Kültürünün Temelleri II. Cilt (Koca, 2003)* adlı kitabında Eski Türk devlet yapısına değinilmiştir. Sadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi (Gömeç, 1999)* adlı kitabında hem Kök Türk siyasî tarihini incelemiş, hem de siyasî yapısına yer vermiştir.

Askerî ve Siyasî Terimler Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Eski Türk siyasî ve askerî terimlerini inceleyen birçok araştırma yapılmıştır. Bu alandaki ilk kapsamlı araştırma Abdülkadir Donuk'un *Eski Türk Devletlerinde İdâri-Askerî Unvan ve Terimler (Donuk, 1988)* adlı kitabı Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından yayımlanmıştır.

Árpad Berta, askerî terimler üzerine *yelme ve bıŋa (Berta, 2002)* sözcüklerini değerlendirmiştir.

Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (Clauson, 1972)* adlı kitabında unvanları da incelemiştir. Bunun yanında *Ḳapḳan Üzerine Bir Not (Clauson, 2017)* adlı makale çalışması bulunmaktadır.

Süer Eker'in, tarihi ve modern unvanların tamamına yakınını anlatan *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihî Askerî Terminoloji Modern Dönemde Rütbe ve Birlik Adları (Eker, 2007)* adlı kitabı ve *Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinler Arası Bir İnceleme* (Eker, 2006) adlı iki çalışması vardır.

Hayrettin İhsan Erkoç *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi) (Erkoç, 2008)* isimli yüksek lisans çalışmasında Kök Türk dönemi devlet teşkilâtını incelemiştir.

Saadettin Gömeç'in siyasî terimler üzerine, *Kagan ve Katun (Gömeç, 1997), Şadapıt Unvanı Hakkında (Gömeç, 2006), Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine (Gömeç, 2010a) ve Terken Unvanı Hakkında (Gömeç, 2010b) başlıklı* dört çalışması bulunmaktadır.

Hunkan orta çağ Türk tarihinde kullanılan siyasî terimleri *İpek Yolunun Muhafızları (Hunkan, 2015)* adlı eserinde toplamıştır.

Kürşat Yıldırım *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar (Yıldırım, 2015),* adlı çalışmasında bu konuyu *Juan- Juan'ların unvanları* başlığı altında değerlendirmiştir.

Eski Türk tarihi ve siyasî terimleri birçok Türk dili ve tarihi araştırmacıları tarafından çalışılmış ve çalışılmaya devam etmektedir. Yukarıda verdiğimiz örnekler genel bir fikir oluşturması bakımından yeterli görmekteyiz.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEKNİK VE TEORİK YÖNLERİ

1.1. Terim, Ödünçleme ve Anlam Olayları Kavramları

Bu bölümde tezde sıklıkla kullanılan terim ve ödünçleme adlandırmaları, kullanılan anlam olayları ve tanımları yapılacaktır. İlk önce terim kavramının ne olduğu üzerinde durulacaktır.

Aksan, *terim kavramı* için "Genel olarak özel alanların kavramlarına verilen adlar" olduğunu söylemiştir. Terim kavramının kullanım alanının "bilim, teknik, sanat, zanaat, spor gibi, birbirinden çok ayrı alanlar" olabileceğini söylemiştir. Bu söylemini "Örneğin kimya dalındaki *radyum, baryum* maddeleri gibi, dilbilim ve yazında geçen *iğretileme* de *(istiare, metafor),* ayakkabıcılıkta geçen *fiyonto* da birer terimdir."(Aksan III, 2007: 40).

Dilaçar, terim sözcüğü için "yerli ve yabancı bütün sözcüklerin hemen hepsinde bilim ve sanat dallarında kullanılan, bunların müfredatına ve disiplinine tâbi bulunan ve belli bir kavramın, nesnenin, olayın veya durumun karşısında kullanılan kelime" olduğunu söylemiştir (Dilaçar, 1957: 207).

Terim; bilim, sanat, tarih ve benzeri alanlara, bu alanların alt kollarına ait kavramları ifade etmeye yarayan sözcüktür.

Ödünçleme sözcüğü ise dillerin birbirleri ile olan ilişkileri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Demirci, ödünçleme terimini şu şekilde ifade etmiştir: "Yeryüzünde hiçbir dil başka bir dilden etkilenmeden hayatını sürdürememiştir. Diller çok farklı yollarla birbirleriyle temas halindedir. En yaygın temas yolları şöyle sıralanabilir: Aynı çoğrafyada iç içe yaşamak, ticaret yoluyla ilişki, sanat dalları yoluyla ilişki, falaketlerden dolayı haberler yoluyla ilişki vs. bu saydığımız sebepler veya daha başka nedenlerle diller birbirleri ile münasebet içindedirler. Bu münasebetin oranı saydığımız her maddede farklı olsa da diller birbirinden etkilenir. Dolayısıyla dünyada konuşulan bir dilin başka dillerden kelime alması ve vermesi kaçınılmazdır." (Demirci, 2013: 173). Diller arası kelime geçişi yaygın olarak görülmektedir. Kelime alan taraf ödünçleme yapmış durumdadır.

Eski runik harfli metinlerde siyasî unvanlar arasında ödünçleme unvanlar da bulunmaktadır. Bölge ve coğrafya faktöründen dolayı komşu devletlerden kelime alışverişi görülmektedir. Örneğin ilk başta Juan- Juan'lara tâbi olan Kök Türk devleti daha sonra bağımsızlığını kazandıktan sonra Juan-Juan unvanlarını kullanmaya devam etmiştir. Başka bir örnek vermek gerekirse 50 yıl Çin'e tâbi olan Kök Türkler bağımsızlık sonrası Çinlilerin kendilerine verdikleri unvanları kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun yanı sıra Juan-Juan'ların diline ve Çinceye birçok Türkçe kelime geçmiştir. Runik metinlerde geçen *erkin* sözcüğü Juan-Juan'lar tarafından kullanılmaktadır (Yıldırım, 2015: 80-81). Türkçe olan *erkin* sözcüğünün ilk başta Kök Türklerce kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Sözcük Kök Türkler yahut Tabgaçlar vasıtasıyla Jaun-Juan'ların diline ödünçlenmiştir. Bu unvan daha sonra tekrar ödünçleme yoluyla Kök Türkler tarafından kullanılmış olmalıdır. Başka bir örnekte ise Çin imparatoru tarafından Türklere verilen unvanlardan birisi olan *seŋun* sözcüğü "ordu, komutan ve general" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 840) ve runik metinlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Terim anlam kavramı için Demirci şu ifadeleri kullanmıştır: "Gündelik ve normal dilde kullanılan bazı kelimelerin sanat, bilim, askerlik, sosyoloji, sağlık ve benzeri alanlarda özel anlamlar kazanmasıyla oluşan sözcüklere *terim anlam*" denir (Demirci, 2013: 90). Wittgentein, *anlam* kavramı için "Bir kelimenin anlamı, o dildeki kullanımıdır" şeklinde bir ifade kullanmıştır (alıntılayan Toklu, 2013: 95); (aktaran; Wittgentein, 1953: 311).

Runik metinlerde yer alan siyasî unvanlar Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada anlam olaylarına uğrayarak, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi, anlam kayması, anlam daralması, anlam genişlemesi ve ölü sözcük kategorisine geçmiştir. Bu anlam olaylarını birer örnekle izah etmek gerekmektedir.

Anlam kötüleşmesi, güzel anlamlarda kullanılan sözcüklerin farklı sebeplerden dolayı anlamlarının kötüleşmesi sonucunda ortaya çıkan durumdur (Demirci, 2013: 92).

Anlam kayması, sözcüğün ilk anlamından sıyrılarak farklı anlamlarda kullanılması durumudur. Runik metinlerde askerî terim olarak geçen *sü* sözcüğü "asker, ordu ve askerî birlik" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1992: 781). Sözcük Modern Türk lehçelerinde ek alarak ses değişikliği ve anlam kaymasına uğrayarak

hâlâ yaşamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *subay* sözcüğü "evlenmemiş; bekâr oğlan veya kız" anlamına gelmektedir (ADİL IV, 2006: 158). Türkiye Türkçesinde ise *subay* sözcüğü "zabit" anlamına gelmektedir. Sözcük ölü kelimeler sınıfındayken cumhuriyet sonrası dil devrimi sürecinde sözcüğün tekar diriltilmesiyle oluşturulmuştur (Süer, 2006: 107).

Anlam daralması, ilk başlarda geniş anlam kapsam alanına sahip olan bir sözcüğün zaman içerisinde daha dar bir kapsam alanına sahip olmasıdır (Demirci, 2013: 93). Runik metinlerde askerî unvan olarak geçen *yolagçı* sözcüğü "öncü birlik" (Aydın, 2012: 190) anlamına gelmektedir. Sözcük Modern Türk lehçeleri içerisinde Özbek Türkçesinde *yolåvçi* (KTLS, 1991: 993) *ve* Kazak Türkçesinde *jolavşı* sözcüğü (KTTTS, 2003: 180) "yolcu" anlamına gelmektedir. Sözcük zaman içerisinde askerî bir anlamdan, anlam daralmasına uğrayarak, "yolcu" anlamına gelmiştir. Başka bir örnek vermek gerekirse runik metinlerde *buyruk* sözcüğü "üst düzey memur" anlamına gelmektedir. Bu sözcük Modern Türk lehçelerinde anlam daralmasına uğrayarak "yazılı ferman ve emir" anlamına gelmiştir.

Anlam Genişlemesi, ilk başlarda dar anlam kapsam alanına sahip olan bir sözcüğün zaman içerisinde daha geniş kapsam alanına sahip olmasıdır (Demirci, 2013: 93). Runik metinlerde geçen *elçi* unvanı "büyükelçi; yabancı ülkelerdeki hükümetin temsilcisi" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 129). Sözcük zaman içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak Moğolcada "haberci, haber götüren kimse, kurye; elçi, sefir; havari ve misyoner" anlamlarını almıştır (Lessing, 2003: 488). Başka bir örnek vermek gerekirse runik metinlerde geçen *yagı* sözcüğü "düşman" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 898). Sözcük Modern Türk lehçelerinin neredeyse tamamında "düşman" anlamındayken Çuvaş Türkçesinde *šăv, šu ve šăv-çăvaş* sözcüğü "yarısı Müslüman ve yarısı Hristiyan olan Çuvaşlar için kullanılan ad" olarak bilinmektedir (ESTY IV, 1975: 56). Sözcüğün zaman içerisinde anlam genişlemesine uğradığı gözükmektedir.

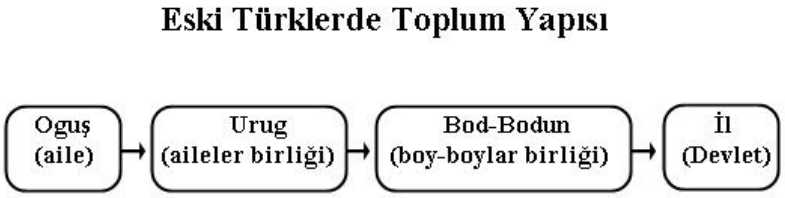
Ölü sözcükler, sözcüklerin zaman içerisinde kullanımının ortadan kalkması veya etkileşim yoluyla aynı anlama gelen bir kelimenin başka bir dilden alınması sonucu, dilin ihtiyaç dışı kelimeyi ortadan kaldırması durumudur. Aksan, "her dilin sözvarlığını oluşturan sözcüklerden büyük bir bölümünün zamanla, dil içi ve dil dışı çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Unutulan ve ölen sözcükler lehçe ve

ağızlarda, daha uzun bir süre yaşamlarını sürdürmekte" olduğu ifadesini kullanmıştır (Aksan III, 2007: 22). Runik metinlerde kullanılan birçok siyasî terim günümüze kadar gelememiştir. İslam sonrası Türkçe unvanlar ve terimler yerine Arapça ve Farsça kelimeler dilimize girmeye başlamıştır. Türklerin geniş coğrafyada yaşıyor olması bu durumu etkilemektedir. Geçmişten günümüze kesintisiz orduya ve siyasî yapıya sahip olan tek devletin Türkiye Cumhuriyeti olması bunu açıklar niteliktedir. Diğer yandan Sovyet etkisinde kalan Türklerin siyasî terimlerinin büyük çoğunluğu Rusçadan alınmıştır. Runik metinlerden geçen *tegin* sözcüğü "prens" anlamıyla günümüze kadar ulaşamamıştır.

1.2. Eski Türk Siyasî ve Askerî Hayatı

Eski Türklerde ve Kök Türklerde en büyük siyasî oluşum olan *il* (devlet)dir. Bu siyasî organizasyon; toplumsal yapı *oguş* (aile) ile başlayarak, *oguş*lar birliği ile *urug*lar (aile birliği), *urug*ların birleşmesiyle *boy*lar (Taşağıl, 2014: 175) ve *bodun*lar, boylar ve *bodun*ların birleşmesiyle *il* (devlet) ortaya çıkmaktadır (Bkz. Şekil: 2. 1). Eski Türklerde siyasî teşkilâtlanma ve devletin kuruluşu aileden başlıyordu (Koca, 2003: 65). Siyasî bir teşkilâta bağlanmış boylara *ok* adı verilirdi (Taşağıl, 2014: 175). Türklerde kabalık ve büyük topluluğa *kara bodun* ifadesi kullanılırdı (Kafesoğlu, 2014: 233). Eski Türklerde toprak köleliği ve sınıf farkı bulunmuyordu (Taşağıl, 2014: 178). Eski Türkler için devlet düzeni büyük önem taşıyordu. Aile düzeni ile devlet düzeni aynı ölçüde değerliydi. Boy yöneticileri kan akrabalığına dayalı bir sistemle seçiliyordu. Bu da boylar arası boy içi ve boy dışı düzeni sağlamak için önem arz etmekteydi. (Niyazi, 2015: 30). Eski Türklerde, özellikle de Kök Türk devletinde, boylar federasyonunun olduğu ve bu devletin bir boylar federasyonundan geliştiği görülmektedir (Golden, 2006: 172).

Şekil 2.1. *Eski Türklerde toplum yapısı*

Birçok runik metinde geçen *il* kelimesi "devlet" ve "ülke" anlamlarına gelmektedir. Siyasi bir hâkimiyetten söz edebilmemiz için, öncelikli olarak halk, ülke ve *il* yani devletin var olması gerekmektedir (Gömeç, 1999: 81). Devletin varlığı, kaganın ve meclisin kararları doğrultusunda töreyi uygulayıp uygulamadığına bağlıdır. Eski Türk devletlerinde ülke kaganın isteğine göre dağıtabileceği toprak parçası olmayıp şahsen kaganın korumakla yükümlü olduğu ata mirası olan vatan parçasıdır (Kafesoğlu, 2014: 227). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *il* sözcüğünün "eyalet; beyin yönetimindeki bölge" anlamının yanı sıra "barış; iki hakan arasındaki barış" anlamına geldiğini belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 23). Bu, eski Türklerde devlet ile barışın birbirlerine ne derece bağlı olduğunu göstermektedir (Niyazi, 2015: 25). Doğu Hunları ve Kök Türklerde, bilhassa devletlerinin en güçlü dönemlerinde, evrenin merkezinin Çin'de olmadığı ve Türk kaganlığının merkezinde olduğu düşünülmekteydi. Türk kaganlığının merkezi, *dört yön* (bulung)ün birleştiği yer olmakla birlikte tüm cihanın mezkezi sayılmaktaydı (Esin, 1978: 46).

Eski Türklerde merkeziyetçi bir yönetim şekli bulunmaktaydı. Eski devlet yapısında doğu-batı veya çifte krallık gibi gibi iddialar söz konusu bile değildir. Batıda görev yapan kardeşler ve beyler hiçbir zaman merkezden habersiz iş yapamamışlardır (Gömeç, 1999: 90).

Eski Türklerde devlet başkanlığı *kaganlık* ile temsil edilmekteydi. Devletin lideri ve ordunun lideri başkomutan kagan unvanıyla anılmıştır (Taşağıl, 2014: 179). Eski Türkler gökyüzünün ve yeryüzünün sahibi olan Tanrı'yı gördükleri için idarî teşkilâtlanmayı bu oluşturmuştur (Gömeç, 1999: 89). Türkler hâkimiyetin temel kaynağının Tanrı tarafından verildiğine inanmaktaydı. Türk kaganına devlet idare etme güç ve yetkisinin, Tanrı tarafından bahş edildiği düşüncesi hakimdi (Koca,

2003: 66). Tanrı tarafından kagana verilen kut, siyasî iktidarın halk tarafından da benimsenmesi ve kabul görmesini gerektirmekteydi (Durmuş, 2012: 17). Tanrı tarafından tayin edilen ve kabul edilen Türk kaganı, bütün insanlığın ve yeryüzünün hükümdarı sayılırdı. Türk mefkûresinin hâkimiyet anlayışını uygulamakla yükümlüydü (Gömeç, 1999: 94). İlâhî erk *kut* yoluyla Türk kaganlarına geçen siyasî ve askerî iktidar, gökyüzünden aşağıya doğru inmekte ve yeryüzünü iki ayrı parçaya ayırarak sağa ve sola doğru veyahut doğu ve batı ekseninde yayılmıştı. (Koca, 2003: 81). Türk yazıtları ortaya çıktıktan sonra Türklerin kuvvet ve kudret sahibi Tanrının emrinde ve inayetinde oldukları, ululuğu karşısında kendini alçak gönüllülüğü ve güçsüzlüğü anlaşıldıktan sonra "Teŋri teg" (Tanrı gibi) tabirlerine rastlanmıştır. Tanrıya benzer veya göğün oğlu anlamında değil de kaganların ilâhî teyit ve korumaya erişmiş oldukları veyahut Tanrı tarafından memur edilmiş oldukları görülmektedir. Eski Türklerin kendilerini Tanrının ordusu sayan ve komşu milletlere de geçen bir inanışları vardı. Bütün Türk kaganlarının dünya hükümdarı olduklarına dair inanışlarının varlığı runik metinlerde ve yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplarda açıkça gözükmektedir (Turan, 2013: 114-15). Eski Türk devletinde kaganlık sembolleri şunlardı: *Otağ* (kagan otağı), *örgin* (taht), *tuğ* (kurt başlı sancak ve davul), yay ve *kotuz* (sorguç)'dur (Kafesoğlu, 2014: 257-288).

Kök Türk kaganlarının başlıca görevleri bulunmaktaydı. Bunlar:

1. Askerî birliklerin başında bulunmak
2. Milleti yedirip giydirmek
3. Milleti kondurup yerleştirmek
4. Milletin güvenini kazanmak ve onlara layık olmak (Taşağıl, 2014: 181).

Eski Türklerde kagan üst düzey kanun yapıcıydı. Devleti oluşturduktan sonra öncelikli işlerinden birincisi Moğolca *jasaġ/yasa(q)* terimlerinin karşılığı olan *töre* (törü)'yi yürürlüğe getirmekti (alıntılayan Golden, 2006: 173); (aktaran; Clauson, 1972: 531-532). Kaganlıkta töreye göre oluşturulan yetkileri yine töre belirlerdi. Töre tamamen değişmez değildi. Devletin yöneticileri tarafından meclise sunulan töre üzerinde, uygulayıcılığı ve koruyuculuğu açısından değişiklik yapılabilmekteydi (Niyazi, 2015: 54).

Bozkır töresi olarak da adlandırabileceğimiz bu kanunlar her zaman yürürlükte olmuştur. Töre hükümlerine her kim olursa olsun uymak zorundaydı. Töreye uymayan cezalandırılmıştır. Törenin getirdiği kanun hükümleri bütün halk için eşit düzeyde ve geçerli olmuştur. Kaganın ve devlet yönetiminin başa geçişi törenin getirdiği hükümlere göre yapılmıştır. Kök Türk yazıtlarında verilen bilgilere göre Türk devletlerinin varlığı kanunların yani törenin uyulmasına bağlanmıştır. Törenin ve kanunların ortadan kalkması *il* (devlet)'in ve otoritenin ortadan kaybolması ve devletin yıkılması anlamına gelmiştir (Durmuş, 2012: 90-93). Türk kaganları ve milleti millî kültüre, töreye ve gelenek-göreneklerine kutsiyet atfetmiş ve bunları savunmakta çok duyarlı davranmıştır (Turan, 2013: 108).

Törenin değişmez kaideleri bulunmaktaydı: *könilik* (adalet), *uzluk* (iyilik faydalık), *tüzlük* (eşitlik) ve *kişilik* (insanlık) (Taşağıl, 2014: 279). Eski Türkler için *töre* geçmişten gelip geleceği şekillendirmiştir. Devlet ile töre eşdeğer tutulmuştur. Birbirinden ayrı asla düşünülmemiştir (Niyazi, 2015: 33). Eski Türklerde devletin temelini töre oluşturmuştur. Devletin başı aynı zamanda adâletinde başındaki kişi olmuştur. Kök Türk kaganlığının danışmanı aynı zamanda veziri olan Tonyukuk "Inançu Apa Yargan" unvanıyla mahkemede görev üstlenmiştir (Koca, 2003: 86). Töreden yoksun bir il (devlet)'in yaşayabilmesi düşünülmemiştir (Gömeç, 1999: 99).

Kagan, katun, yabgu ve *şadlar* kaganlığın tâbi yöneticileriydi. Runik metinlerde dokuz kişiden oluşan bakanlar kurulunun olduğu Taryat yazıtında şu şekilde tanıklandığı "Ulug buyruk tokuz bolmış" (Ta B 6) bilinmektedir (Gömeç, 1999: 91-92). Eski Türk devletlerinde askerî, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik konulardaki olayların görüşüldüğü ve kararlar alındığı meclisler vardı. Bu meclislere *kengeş*, *toy*, *kurultay* (Moğ.) ve *térnek* gibi isimler verilmiştir (Koca, 2003: 78). Çin yıllıklarında geçen meclis üyeleri ise şu şekilde sıralanmıştır: *Katun, şad, yabgu, tegin, elteber, kül-çor, apa, tarkan, tutun* ve *Tarkan.* Bu gibi yüksek idarî ve askerî yöneticiler, devlet meclisinin daimî üyeleri olarak görev yapmıştır. Belirli tarih ve yerlerde, kaganın açılış konuşmasıyla hemen akabinde kurbanlar kesilmesi vs. gibi milli ve dini törenlerle başlayan toylarda, millet ve devlet meseleleri uzun uzun mütalâa edilerek kararlar alınmış, sonra verilen yemekli ziyafetlere oturulmuştur (Kafesoğlu, 2014: 253).

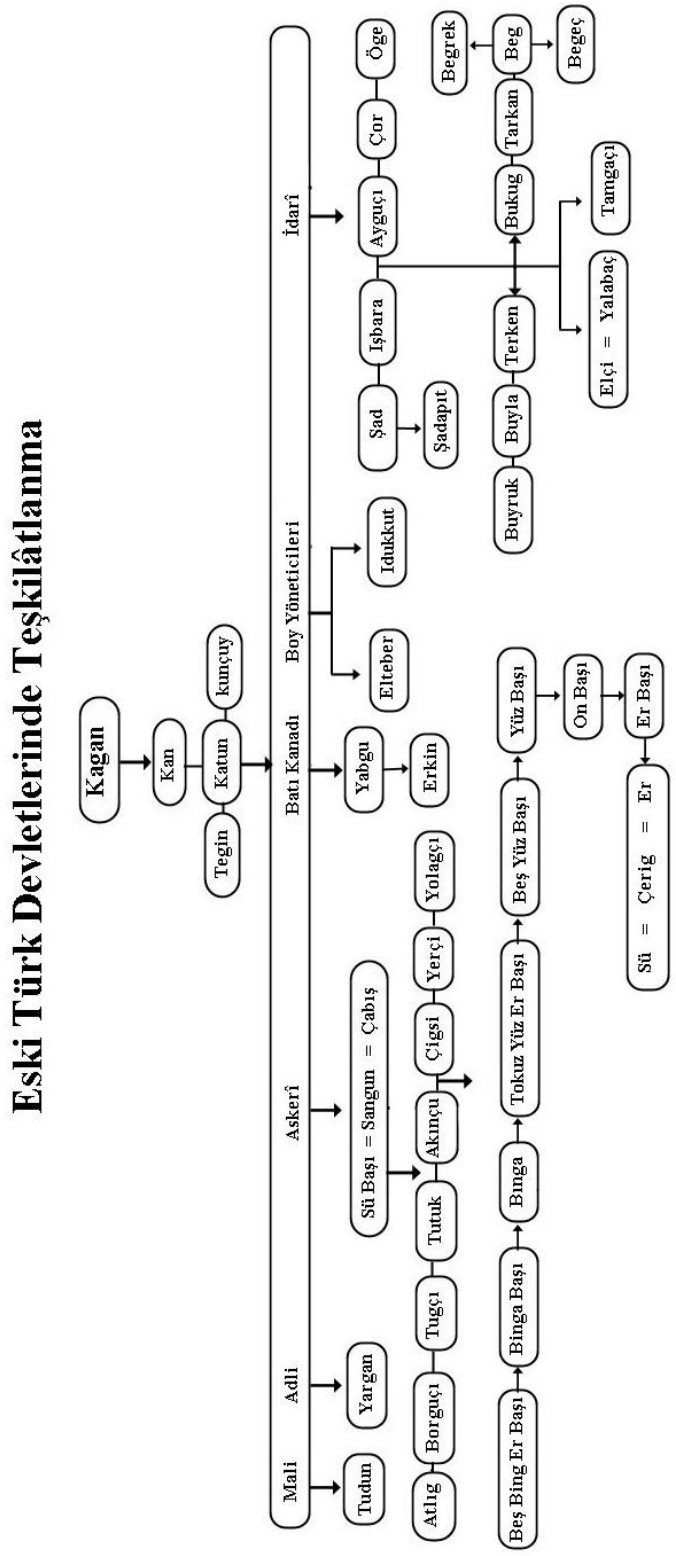
Türklerin en büyük ve önemli özelliklerinden birisi ordu-millet yapısına sahip olmaları ve savaşçı olmalarıdır. Türklerde savaş zamanında her birey topyekûn hazır halde bulunmuştur. Türkler için savaş bir sanat haline bürünmüştür (Gömeç, 1999: 102). Bütün yöneticiler ve idarî görevleri olan üst düzey memurlar aynı zamanda ordu mensubu askerlerdir. Sivil idarî yöneticilerin askerî bir disiplin içerisinde her savaşa hazır durumda olmuştur (Kafesoğlu, 2014: 272). Tarım ve hayvancılığın yanı sıra Türkler askerliği meslek edinmiştiler (Taşağıl, 2014: 178). Kadınlar, iyi bir askerî eğitim almış ve erkeklerle birlikte savaşlara katılmıştır. Çocuklar 3-4 yaşından itibaren, askerî eğitim almaya başlamıştır. Kuzuya koyuna binerek, ok ve yay ile sincap ve fare avlayarak yetiştirilmiştir (Kafesoğlu, 2014: 232). Çocuklar, çocukluk çağında başlayan bu askerî eğitimler, oynadıkları oyunlar ve yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle âdeta askerî bir eğitim almıştır. Türk ordusunun büyük bir kısmını atlı birlikler oluşturmuştur. Çocuklar bu yüzden küçük yaşta ata binmeyi ve ok atmayı öğrenmekteydiler (Koca, 2003: 94). Ayrıca katunların hem devlet meclisinde oy sahibi oldukları hem de savaşlarda kaganla birlikte en ön saflarda yer aldıkları bilinmektedir (Gömeç, 1999: 102).

Türk ordusu diğer kavimlerin ve milletlerin ordularından farklı en büyük üç özelliği dikkati çeker:

1. Türk ordusu paralı değildir.
2. Türk ordusu geçici değil daîmidir.
3. Türk ordusu temelde atlı birliklerden kuruludur (Kafesoğlu, 2014: 270-271).

Eski Türklerde savaş zamanı halk her zaman ordu durumunda olmuştur. Türklerde asker ve orduya *sü* ve *çerig* denmekteydi. Bunun yanında askerler için *er* ve *eren* ifadeleri de geçmektedir. *Sübaşı* unvanı Kök Türk yazıtlarında geçmekte olup Karahanlılar ile Oğuz Türklerinde "ordu komutanı" (Bkz. Şekil: 2.2) olarak geçmektedir (Koca, 2003: 87-88).

Şekil 2.2. *Eski Türk Devletlerinde Teşkilâtlanma*

1.3. Runik Harfli Yazıtlar

1.3.1. II. Kök Türk Kaganlığı Yazıtları

1.3.1.1. Çoyr Yazıtı

Türklerin tarihi bilinen ilk ve en eski runik harfli yazıtıdır. Bir Kök Türk askerinin İlteriş kaganın ordusuna katıldığını anlatan yazıttır. Yazıt 687-692 yılları arasında yazıldığı düşülmektedir (Ercilasun, 2009: 128).

1.3.1.2. Hoytu Tamir

Bu yazıtın en büyük özelliği taşlar üzerine kazınarak değil kaya üzerine boyalar ile yazılmış olmasıdır (Ercilasun, 2009: 128). Runik harfli metinde Tarduşların komutanı *KölİçÇor*'un Türgişlerle savaştıkları anlatılmaktadır. Bu runik harfli metin 717-720 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir (Akar, 2015: 92).

1.3.1.3. Ongin Yazıtı

Bu runik harfli yazıt *Bilge İşbara Tamgan Tarkan* adlı bir Kök Türk beyinin ve babasının *İl İtmiş Yabgu*'un *İlteriş* ve *Bilge Kagan* zamanında düşmana karşı mücadelelerine yer verilmiştir. Yazıt 719-720 yılları arasında dikildiği düşünülmüştür (Akar, 2015: 92). Bu yazıtta "kagana bağlılık" fikri işlenmiştir (Ercilasun, 2009: 129).

1.3.1.4. Köl İç Çor Yazıtı

Bu yazıt Tarduşların komutanı olan *İşbara Bilge Köl İç Çor*'un *Bilge Kagan* zamanında kahramanlıkları ve karluklarla yapılan mücadeleler sonucunda ölümü ve

adına düzenlenen yoğ töreni anlatılmaktadır. Yazıt 723-725 yılları arasında dikilmiştir (Akar, 2015: 92).

1.3.1.5. Altun Tamgan Tarkan Yazıtı

Bu yazıt *Altun Tamgan Tarkan* adına tahminen 724 yılında dikilmiştir. 10 satırdan oluşan küçük bir yazıttır (Akar, 2015: 92).

1.3.1.6. Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk yazıtının 716-734 yılları arasında dikildiği düşünülmektedir. II. Kök Türk kaganlığı siyaset ve devlet adamı *Bilge Tonyukuk* adına kendi sağlığında, birbirine yakın boylarda diktirmiş olduğu iki taştan oluşmaktadır (Akar, 2015: 92).

1.3.1.7. Köl Tegin Yazıtı

Orhun bölgesinde bulunan bu yazıt Kök Türk prensi ve *Bilge Kagan*'ın kardeşi Köl Tegin adına dikilmiştir. Runik harfli metin 21 Ağustos 732'de yılında yazılmıştır (Akar, 2015: 92). Yazıtı yazan kişi *Köl Tegin*'in yeğeni *Yollug Tegin*'dir (Aydın, 2012: 38).

1.3.1.8. Bilge Kagan Yazıtı

Büyük Kök Türk kaganı *Bilge Kagan* adına dikilmiştir. Yazıt, Moğolistan'daki Orhun nehri yakınlarında *Koço Çaydam* isimli göl kenarında bulunmaktadır. Bu yazıt *Köl Tegin*'in yeğeni *Yollug Tegin* tarafından yazılmıştır. *Yollug Tegin, Bilge Kagan* yazıtını dört günde, *Köl Tegin* yazıtını 20 günde yazmıştır (Akar, 2015: 93).

1.3.1.9. İhe-Nûr Yazıtı

730 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Birkaç satırlık çok küçük yazıttır (Akar, 2015: 93).

1.3.1.10. Hangiday Yazıtı

Dört satırdan oluşan bu yazıt Hangiday dağında kaya üzerine yazılmıştır (Akar, 2015: 94).

1.3.1.11. Nalayha Yazıtı

730 yılı civarında yazıldığı düşünülen bu yazıt birkaç satırlık küçük bir yazıttır (Akar, 2015: 93).

1.3.2. Ötüken Uygur Kaganlığı Yazıtı

1.3.2.1. Taryat Yazıtı

Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalmış bu yazıt Moğolistan'ın Arkhangay nehrinin Taryat bölgesinde bulunmuştur. Uygur Kaganı *Moyun Çor* adına 753 yılında dikilmiştir (Akar, 2015: 112). Taryat yazıtında çok fazla askerî unvan kullanılmıştır.

1.3.2.2. Tes Yazıtı

Moğolistan'ın Tes nehri vadisinde 750 yılında *Moyun Çor* tarafından diktirilmiştir. Yazıt 1975 yılında bulunmuştur (Akar, 2015: 114).

1.3.2.3. Şine Usu

Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalmış en uzun ve sağlam runik harfli metindir. Yazıt 51 satırdan oluşmakta olup 760 yılında *Moyun Çor* adına taşa kazınmıştır. Metin Moyun Çor'un kendi ağzından, Ötüken Uygurlarının 747-759 yılları arasında Kök Türkler, Sekiz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar ve Karluklarla yaptıkları savaşlardan bahsedilmektedir (Akar, 2015: 114).

1.3.2.4. Kara Balasagun Yazıtı

Ötüken Uygur Kaganlığı döneminden kalan bu yazıt 810 yılında dikilmiştir. Runik harfli metin üç dilde yazılmıştır. Türkçe, Çince ve Soğdca bölümlerden oluşmaktadır (Akar, 2015: 114).

1.3.2.5. Gürbelcin Yazıtı

Runik harfli yazıt Hugunu-Han dağındaki Gürbelcin civarında kaya üzerine yazılmış üç satırlık yazıttır (Akar, 2015: 114).

1.3.2.6. Somon-Tes Yazıtı

Somon Tes bölgesinde taşa kazılı şekilde tek satırdan oluşan bir yazıttır (Akar, 2015: 114).

1.3.3. Yenisey Yazıtları

Yenisey Yazıtları, Bugünkü Tuva ve Hakasya Cumhuriyetleri içerisinde Güney Sibirya'da bulunmaktadır. Yukarı Yenisey ırmağının kollarının birleştiği kem bölgesinde ve yakınlarında bulunan runik harfli metinlerdir. Tarihlendirme konusunda çeşitli tartışmalar hâlâ sürmektedir. Yenisey yazıtlarının çoğunluğunun Kırgızlara ait olduğu düşünülmektedir (Ercilasun, 2009: 138). Bugün, sayısının 200 civarında olduğu bilinmektedir (Aydın, 2011: 6). Yenisey bölgesinde bulunan runik harfli metinlerin tarihlendirilmesi, siyasî ve etnik aidiyeti gibi konulardaki birçok soru hâlâ cevap beklemektedir (Alimov, 2017: 12).

2. BÖLÜM

ASKERÎ VE SİYASÎ TERİMLER

2.1. Askerî Terimler

akınçu "akıncı, baskın yapan" (< akınç+çu)

Clauson, *akınçu* sözcüğünün kökünün *akın* olduğunu ve *akın*dan türemiş isim olduğunu söylemiştir. *Akın* sözcüğününün "akıncı, baskın partisi" anlamlarına geldiğini de eklemiştir. *Akıncı* kelimesi "gece yarısı düşmana saldıran öncü birlik" anlamının yanı sıra Osmanlı devletinin son dönemine kadar (I. Dünya savaşına) "düzensiz birlikleri bir araya getirilmesi" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 88). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *akınçu* sözcüğü için "geceleyin hücum eden ordu birliği" olarak ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 36). Şirin ise *akınçu* sözcüğünü "akıncı ve baskıncı" olarak tanımlamıştır (Şirin, 2016: 284). Osmanlı Türkçesinde sözcüğün anlamı "keşif, yağma ve tahrip maksatlarıyla ecnebi memleket arazisine akın yapanlar kişilere verilen isim" anlamına gelmektedir. *Akıncı*ların da diğer askeri teşkilâtlar gibi teşkilâtları bulunmaktaydı. Bunların on askerine *onbaşı*, yüz askerine *subaşı*, bin askerine *binbaşı* kumanda etmekteydi, kendileri usulen bunlara tâbi ve emirlere bölünmüş durumdalardı (OTDTS I, 1993: 36-37). Osmanlı devletinin ilk askeri teşkilatlanmalarından birisi *Akıncı Ocağı* olarak bilinmektedir. *Akıncı*ların oluşturduğu bu birlikler, savaş zamanlarında keşif kolu görevi üstlenmekle birlikte büyük tahrip oluşturmaktaydı. Türkistan'daki Modern Türk lehçelerinde *akıncı* sözcüğü yerine aynı anlama gelen *baskıncı* sözcüğü kullanılmaktaydı.

Yazıtlarda askerî sıfatların zaman içerisinde adlaştığı görülmektedir. Sözcük, Taryat yazatında şu şekilde tanıklanmıştır:

ulug çigsi ***akınçu*** *alp bilge çigsi… oguz bodun altı yüz seŋüt bir tümen bodun kazgantı.* "Ulug Çigsi, Akınçu Alp Bilge Çigsi… Oğuz halkını, altı yüz generali, bir tümen halkı kazandı." (Ta K 1).

alp "cesur, kahraman, zor"

Alp sözcüğü "kahraman, cesaretli, cesur, büyük, zor ve mükemmel" anlamlarına gelmektedir. (ESTY I, 1974: 139). Gabain, *alp* sözcüğünün anlamını "cesur, kahraman, müşkül ve enerjik" olarak ifade etmektedir (Gabain, 1988: 260). Aydın, *alp* sözcüğünün özgün anlamını "alp, kahraman ve yiğit" diğer anlamını ise "güç ve zor" olarak ifade etmektedir (Aydın, 2012: 151). Şirin, *alp* sözcüğü için "zor, çetin; yiğit, kahraman; babayiğit" olduğunu ifade etmiştir. Türk dili tarihinde anlamı değişmeden günümüze kadar geldiğini leksikolojik kullanımının daralarak özel olarak adlaştığını söylemiştir (Şirin, 2015: 101). Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmani*'de *alp* sözcüğünü "şeci, pehlivan, fâris ve kahraman"anlamlarına geldiğini söylemiştir (OTDTS 1, 1993: 46). Tonyukuk yazıtındaki örnekte ve günümüz Moğolcasındaki kullanımda *alba* sözcüğünün "zor" anlamında kullanıldığını görülmektedir.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *alp* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *alp* sözcüğü "kadim Türk ordusunda hususi zümre teşkil eden insanların kılıç ve kan pahasına kazandıkları unvan" olarak ifade edilmiştir (ADİL I, 2006: 107).

Özbek Türkçesinde *älp* "Özbek halk destanlarında kahraman, mert ve cesaretli kişi" anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 75).

Kazak Türkçesinde *alıp* sözcüğü "yiğit ve kahraman" anlamında kullanılmaktadır (KTTTS, 2003: 43).

Altay Türkçesinde *alıp* "alp, kahraman, bahadır ve pehlivan" anlamındadır (ATS, 1999: 24).

Çuvaş Türkçesinde *ulĭp* sözcüğü "yiğit ve bahadır" anlamlarına gelmektedir. Kazak, Tatar ve Hakas Türkçesinde olduğu gibi kelimenin Çuvaş Türkçesinde de iki heceli olduğunu görülmektedir (Ersoy, 2015: 55).

Moğolcada *alba* sözcüğü "zor, zorlama, baskı; resmi sorumluluk veya görev: vergi, haraç, gümrük; angarya, ücretsiz iş ve genel hizmet" anlamlarında kullanılmaktadır (Lessing, 2003: 46).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmektedir.

Bengü taşlarda *alp* sözcüğü "kahraman ve yiğit" anlamında Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bilge kagan ermiş ***alp*** *kagan ermiş."*Bilge Kagan imiş, yiğit kagan imiş." (KT D 3).

Bengü taşlarda *alp* sözcüğü "zor ve çetin" anlamında Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yuyka kalın bolsar topulguluk ***alp*** *ermiş yinçge yoğun bolsar üzgülük* ***alp*** *ermiş.* "Yufka iken delinmesi kolaymış, ince olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa kopması zormuş." (T 13-14).

Bengü taşlarda *alp* sözcüğü unvan niteleyici olarak Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

buyruk ***alp*** *saŋun* (Ye 71/4).

alpagut ~ alpagu "kahramanlar" (alp+agu+t)

Clauson, *alpagut* sözcüğü için *alp* 'savaşçı' adına önce eylem türeten {-*a*} ekinin getirilmesiyle *alpa-* eylem gövdesine eylemden ad bildiren adlar türetmede kullanılan +*gut* ekiyle türemiş bir sözcük olduğunu söylemiştir. Araştırmacıların birçoğunun *alpagut* sözcüğünü *alban* 'kişi başına verilen vergi' ile yanlış bir biçimde ilişkilendirilmiştir. Moğolcaya *alpağut* biçiminde geçmiş olup daha sonra Kuzeydoğu Türk lehçeleri bu sözcüğü Moğolcadan tekrar ödünçlemiştir. Kar. *Alpawt*, Tat. *alpavıt* 'ev sahibi, mülk sahibi' anlamında kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 128). Erdal ise *alpagut* sözcüğünün çözümlenmesini *alp* 'kahraman, savaşçı' + *agu* + *t* şeklinde yapmıştır sonda bulunan {+t} ekini çokluk eki olduğunu söylemiştir (Erdal, 1991: 81). Aydın, sözcüğün anlamını "kahramanlar" olarak ifade etmiştir (Aydın, 2012: 152). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *alpagut* sözcüğünün anlamını "cesur savaşçı" ve "kahraman" olarak ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 74).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *alpagut* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Kazak Türkçesinde *alpavıt* sözcüğü "çok büyük yiğit, kahraman ve büyük toprak sahibi" anlamında kullanılmaktadır (KTS, 1984: 15).

Moğolcada *albagud* sözcüğü "kamu görevlisi ve hükümet memuru" anlamında kullanılmaktadır (Lessing, 2003: 46).

Sözcük Orhon yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklamıştır*:*

oza kelmiş süsin köl téğin agıtıp toŋra bir uguş ***alpagu*** *on erig toŋa tégin yogınta eğitip öltürtümüz.* "Kurtulup gelen orduyu Köl Tegin püskürtüp Tongralardan bir grup kahraman (ile) on askeri Tonra Tegin'in cenaze töreninde çevirip öldürdük." (KT K 5).

alpagut; yılpagut "savaşçılar" (< ılpagut< alpagut ~ alpagu)

Tekin, *yılpagut* 'alpler, yiğitler' sözcüğü için başta /*y*/ türemesi olduğu belirtir (Tekin, 2016: 76). Önseste /y/ türemesi Modern Türk lehçelerinde belirgin olarak gözükmektedir. bk. Alpagut.

Sözcük Orhon yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklamıştır*:*

anta toŋra yılpagutı bir oguşug toŋa tegin yogınta egire tokıdım. "Orada Tongralardan bir kahraman grubunu Tongra Tegin'in cenaze töreninde yok ettim." (BK D 31).

atlıg "süvari, atlı birlik" (at+lıg)

Clauson, *atlıg* sözcüğünü "süvari" ve "atlı birlik" olarak anlamlandırmıştır (Clauson, 1972: 55). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *atlıg* sözcüğünün anlamını "atlı" olarak vermiştir: *atlıger* "atlı asker" ifade eder (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 48). Tekin bu sözcüğün kökünü *at* olarak almakta ve "sahip olan" anlamında sıfatlar türeten {+lIg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). Atlı birlikler Türk ordusunun temelini oluşturuyorlardı.

Modern Türk lehçelerinde *atlıg* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *atlı* sözcüğü "at binmiş, süvari ve atlı koruyucu" anlamlarına gelmektedir (ADİL I, 2006: 162).

Özbek Türkçesinde *atlıg* sözcüğü iki şekilde yaşamaktadır. İlk olarak *åtlıq* sözcüğü "süvari " anlamına gelmektedir. *Åtlı* sözcüğü ise " atı olan kişi"anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 549).

Kazak Türkçesinde *attı* sözcüğü "atı olan, atı güzel kullanan kimse" anlamlarına gelmektedir (KETS II, 2011: 129).

Çuvaş Türkçesinde *ymnă (utlĭ)* sözcüğünün "atlı" anlamında olduğunu ve *utlĭ çap*'un ise "süvari" anlamına gelmektedir (Bayram, 2007: 253).

Sözcük Köktürk ve Uygur yazıtlarında geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tabgaç ***atlıg*** *süsi bir tümen artukı yeti biŋ süg ilki kün ölürtüm. "*Çin süvari birliklerinin on yedi bin kişilik ordusunu ilk gün öldürdüm." (BK G 1).

baş "lider"

Clauson, *baş* sözcüğünün ilk anlamının anatomik olarak "kafa" demek olan sözcük, daha ilk dönemlerden itibaren askeri bir anlama gelen "ordunun başı veya ordunun lideri" anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972: 375-76). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *baş* sözcüğü için "insan başı; genel olarak baş (hayvan, bitki, eşya ve dağ)" anlamlarına geldiğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 576). Şirin ise *baş* sözcüğünün "bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri" anlamına geldiğini vermiştir (Şirin, 2016: 358). *Baş* sözcüğünün özgün anlamının "kafa" olması ve giderek anlam değişimine uğraması "ordunun başı veya ordunun lideri" anlamlarını kazanması metaforlaştığını göstermektedir.

Modern Türk lehçelerinde *baş* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *baş* sözcüğü "vazifece büyük olan; başçı, rehber, birinci ve büyük" anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin; baş kâtip, baş mühendis gibi (ADİL I, 2006: 229).

Özbek Türkçesinde *båş* sözcüğü "idareci ve başkan" anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 136). Özbekistan'ın kurucu lideri İslam Karimov'un unvanları arasında "yurtbäşı"da bulunuyordu.

Kazak Türkçesinde *bas* sözcüğü "başkan ve idareci" anlamında kullanılmaktadır (Şuataman, 2008: 344).

Altay Türkçesinde *baş* sözcüğü "üst bölüm ve doruk" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 36).

Çuvaş Türkçesinde *пуч (puşś)* sözcüğünün ilk anlamı "baş, tepe, yukarı" iken ikinci anlamı "başkan, başmüdür ve amir" olarak karşımıza çıkmaktadır (Bayram, 2007: 168).

Sözcük Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋri elimke ***başda*** *begimke bökmedim.* "semavi devletime, önder beyime doymadım."(Ye 14/3).

Askerî sıfat olarak kullanılan bu kelime zaman içerisinde cins isim olarak da kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde geçmektedir:

ak baş atık ınal öge (Ye 49-2).

baş; başlıg "lider" (< baş+lıg)

Aydın *başlıg* sözcüğünün ilk anlamı "mağrur" olmasına karşın ikinci anlamı "lider" olarak verilmiştir (Aydın, 2012: 155). Tekin bu sözcüğün kökünü *baş* olarak almakta ve "sahip olan" anlamında sıfatlar türeten {+lIg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). *Başlıg* sözcüğünün özgün anlamı 'mağrur' olmasına karşın sözcük zamanla 'lider' anlamanı kazanarak metaforlaşmıştır.

Modern Türk Lehçelerinde bu sözcük şu şekilde tanıklanmaktadır:

Özbek Türkçesinde *båşlık* sözcüğü "başkan ve rehber" anlamlarında kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 52).

Kazak Türkçesinde *bastık* sözcüğü "öncü, bir araya getiren, lider ve komutan" anlamlarına gelmektedir (KETS II, 2011: 75).

Çuvaş Türkçesinde *пуçлăх (puşślĭh)* sözcüğü "lider, başkan, amir, müdür, yönetici ve idareci" anlamlarında kullanılmıştır (Bayram, 2007: 169).

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

anta berüki aşok ***başlıg*** *sogdak bodun kop kelti yüküntü.* "Oradan bu tarafa Aşok liderliğindeki Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti." (T 46).

baş; on başı "onbaşı" (<on baş+ı)

Şirin, *on başı* sözcüğünün anlamını "on kişilik askerî birliğin başı" olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 359). Osmanlı Türkçesinde *on başı* sözcüğü "akıncılardan on askerin başı" anlamına gelmektedir (OTDTS I, 1993: 36).

Askeri terimlerin zaman içinde adlaştığı görülmektedir. Sözcük İh Biçigt yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

akunçı ***on başı*** *bitidim.* "(ben) Akıncı On Başı yazıtı yazdım." (İh Biçigt 2).

Modern Türk lehçelerinde *onbaşı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Kazak Türkçesinde *onbası* sözcüğü "on askerin başı" anlamındadır (KETS XI, 2011: 682).

baş; beş yüz başı "beş yüzbaşı" (< beş yüz baş+ı)

Şirin *beş yüz başı* sözcüğün anlamını "beş yüz kişilik birliğin başı" olarak vermektedir (Şirin, 2016: 358). Aydın ise sözcüğün anlamını "beş yüz kişilik kuvvetin başı" olarak ifade etmektedir (Aydın, 2011: 53).

Modern Türk lehçelerinde *beşyüz başı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *beş yüzbåşı* sözcüğü "Özbekistan'da tarım alanında üretimi arttırmak amacıyla "*beş yüzbåşı*" adında bir sistem oluşturulmuş, şu anda bu sistem dâhilinde 2.255 tane *beş yüzbåşı* görev almaktadır (Älibåbåev, 2015: 4).

Sözcük Uygur yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

beş yüz başı *külüg oŋı öz ınançu.* "beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu. " (Ta B 7).

baş; beş biŋ er başı "beş bin kişilik askerden oluşan birliğin komutanı" (<beş bin er baş+ı)

Şirin, *beş biŋ er başı* sözcüğünün anlamını "beş bin askerden oluşan askerî birliğin başı" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 358). Aydın ise sözcüğün anlamını "beş binlik kuvvetin başı" olarak ifade eder (Aydın, 2011: 53).

Sözcük sadece Uygur yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

beş biŋ er başı *ışbara seŋün yaglakar.* "beş binlik kuvvetin başı Alp Işbara Sengün Yaglakar(idi)." (Ta B 7).

baş; tokuz yüz er başı "dokuz yüz asker başı" (<dokuz yüz er baş+ı)

Şirin, *tokuz yüz er başı* sözcüğünün anlamını "tokuz yüz kişilik askerî birliğin başı" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2012: 359). *Tokuz yüz er başı* sözcüğü sayılarla oluşturulan unvan olarak da düşünebiliriz.

Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tokuz yüzer başı *tuykun ulug tarkan.* "Dokuz yüz er başı Tuykun Ulug Tarkan." (Ta B 8).

baş; yüz başı "yüz kişiden oluşan askerî birliğin başı" (<yüz baş+ı)

Şirin, *yüz başı* sözcüğünün anlamının "yüz kişilik askerî birliğin başı" olduğunu ifade etmiştir (Şirin, 2016: 359). Aydın ise sözcüğün anlamını "yüzbaşı" olarak ifade etmiştir (Aydın, 2011: 53).

Modern Türk lehçelerinde *yüz başı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yüzbåşı* sözcüğünün ilk anlamı "hanlıklar döneminde yüz askerin başı", ikinci anlamı ise "mahhalli yönetici" olarak geçmektedir (ÖTİL V, 2008: 79).

Kazak Türkçesinde *jüzbası* sözcüğü "her yüz askerin başında duran komutan" anlamına gelmektedir (KETS VII, 2011: 604).

Askerî terimlerin zaman içerisinde adlaştığı görülmektedir. Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yüz başı *uruŋu "*Yüzbaşı Urungu." (Ta B 7).

borguçı “borazancı” (<borgu+çı)

Borguçı sözcüğünün kökü *borgu* “üflemeli çalgı” anlamına gelmektedir. Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *borguy* sözcüğünü “üfürülen boru” anlamında vermektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 451). Şirin, *borguçı* sözcüğünün anlamını “borazancı” olarak vermiştir (Şirin, 2016: 361). Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80). Osmanlı Türkçesinde *borucu* sözcüğü “muharebede veya tatbikatlarda boru çalıp gerekli işaretleri veren kişi veya kişilere” verilen addır (Kaya, 2016: 165). *Borucu* sözcüğü Türkçeden Farsçaya, Farsça üzerinden ise Arapçaya ödünçlenmiştir. *Borę* sözcüğü *boru* “borazan” (konuşma dilinden çıkmış olabilir) Sırpçada *borozan, bolozan, bore* şeklinde yaşamaktadır. Arnavutçaya bori ve *boridž*iu şeklinde geçmiştir. Bulgarcada ise *burija~ borija* şeklinde yaşamaktadır (ESTY II, 1974: 195-196). Balkan coğrafyasına sözcüğün geçişi Osmanlı hâkimiyeti sırasında geçmiş olması muhtemel olduğu düşünülmektedir.
Modern Türk lehçeleri ve Moğolcada *borguçı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinde *boru* sözcüğü “nefesle çalınan ve gürültülü müzik aleti” anlamında verilmektedir (ADİL I, 2006: 335).

Moğolcada *büriyen* sözcüğü “boru ve borazan” anlamına gelmektedir. *Çerigün büriyen* ise “askeri borazan” anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 240).

Sözcük Tevş yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tugçı ***borguçı*** *yagız çor tugragı tugçı* ***borguçı.***“Tuğcu, borucu (boru üfleyen), Yağız Çor’un tuğrası. Tuğcu, borucu.” (Tevş 1-2).

bıŋa “bin askerden oluşan askeri birliğin başı” (<bın+ga)

Doerfer, *bıŋa* sözcüğün anlamını “öncü” olarak ŞU yazıtından 3 örnekle vermiştir. Fakat Berta, Deorfer tarafından verilen örneklerden hareketle sözcüğün anlamının tatmin edici olmadığını ifade eder (Berta, 2002: 132-135). Berta, *bıŋa* sözcüğünün anlamını “birlik ve bir askeri birlik” olarak ifade etmiştir. *Bıŋa* terimini biŋ sayısı ile ilişki kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak Şine Usu Yazıtı’nda ön sesli *biŋe* şeklinden yola çıkarak *bin-* ‘binmek’ eyleminden {*–gA*} ile yapılan ad olduğunu düşünür, ilk şeklinin *biŋe* olduğunu, /*ŋ/* ünsüzünün kalınlaştırıcı özelliğinden dolayı *bıŋa* şeklinin

daha sonra meydana geldiğini savunur (Berta, 2002: 128). Clauson, Moğolcadaki *mingan* sözcüğü için Türkçeden ödünçleme olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1972: 346). Aydın, Uygur Kaganlığının üç yazıtında da hem "süvari, süvari birliği" anlamıyla hem de unvan biçiminde kullanıldığını ifade eder (Aydın, 2011: 157). Şirin ise *bıŋa* sözcüğünün anlamını "bin askerden oluşan askeri birliğin başı" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 362).

Sözcük süvari anlamında Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

Totok başın çik tapa ***bıŋa*** *ıdtım.* "Totok'un önderliğinde Çiklere süvari gönderdim." (ŞU D 11).

Askeri terimlerin zaman içinde adlaştığı görülmektedir. Sözcük Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bodunı bıŋa kagas ataçuk bodunı ***bıŋa.*** "Halkı Bıŋa Kagas Ataçuk halkı Bıŋa." (Ta B 9).

bıŋa; bıŋa başı "bin başı"(<bın+ga baş+ı)

Şirin, *bıŋa başı* sözcüğünün anlamını "bin askerden oluşan askerî birliğin başı" olarak vermektedir (Şirin, 2016: 358). Osmanlı Türkçesinde *binbaşı* terimi "akıncılardan bin askerin başı" anlamına gelmektedir (OTDTS I, 1993: 36). bk. Bıŋa.

Modern Türk lehçelerinde *bıŋa başı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *mingbåşı* sözcüğü "bin kişiden oluşan askeri birliğin komutanı, askeri komuta, Türk hakanlığı, Karahanlılar ve Timurlular döneminde bin kişiden oluşan askeri kuvvet" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca iki köyün yönetici anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL II, 2008: 559).

Kazak Türkçesinde *mıngbası* sözcüğü "ordudaki bin askerin başındaki komutan" anlamına gelmektedir. Yerbolus ordunun başına geçince askeri birlikleri sistemli bir şekilde onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı olarak belirledi (KETS XI, 2011: 412).

Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

özümün öŋre ***bıŋa başı*** *ıttı.* "Beni doğuya bin başı olarak gönderdi." (ŞU K 6).

çerig "asker"

Clauson, *çerig* sözcüğünün anlamını "savaş sırasına göre hazırlanmış birlikler" olarak vermiştir (Clauson, 1972: 428). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *çerig* sözcüğü için "savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş" anlamlarına geldiği ifade etmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 619). Osmanlı Türkçesinde *çeri* sözcüğünden türemiş askeri bir teşkilat olarak bilinen *yeniçeri* terimi karşımıza çıkmaktadır. Birinci Murad zamanında kurulmuş olduğu düşülsede bile tarihi tam olarak tesbit edilmiş değildir. *Yeniçeri* kapıkulu teşkilâtının kurucularının başında *Çandarlı Kara Halil Paşa* gelmektedir. Çandarlı Kara Halil Paşa'nın siyasî ve içtimai gayretleri sonucunda ortaya çıktığını düşünülmektedir. Hammer'e göre *yeniçeri teşkilâtı* "Kara Halil'in ortaya çıkarttığı bu teşkilat Avrupa'nın huzur ve asayişi için top baruttan bin kat dehşet saçtığını" söylemiştir. Bu askerî teşkilâtın adı daha sonra Avrupalı tarihçiler tarafından *Janiser* olarak değiştirilmiştir (OTDTS III, 1993: 618). Şirin ise *çerig* sözcüğünün anlamı "asker" olarak vermektedir (Şirin, 2016: 416).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *çerig* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *çeri* sözcüğü "askeri birlik ve ordu" anlamlarına gelmektedir (ADİL I, 2006: 470).

Özbek Türkçesinde *çerik* sözcüğü "asker ve savaşçı" anlamına gelmektedir (ÖDİL II, 2008: 475).

Kazak Türkçesinde *şerik* sözcüğü "kahraman, asker ve savaşçı" anlamlarında kullanılmaktadır (KETS15, 2011: 346).

Çuvaş Türkçesinde *šar* sözcüğü tek heceli olup "asker" anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 59).

Moğolcada *çerig* sözcüğü "savaşçı, asker, ordu, askeri güç ve askerler" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 277).

Sözcük Kök Türk ve Uygur yazıtları içerisinde Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

...uçı seleŋeke tegi çerig itdi. "... uçı selenge'ye kadar asker yerleştirdi." (ŞU D 4).

er "asker"

Clauson, *er* sözcüğünün anlamını "adam, erkek ve koca" olarak vermiştir (Clauson, 1972: 129). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *er* sözcüğünün anlamını "adam" olarak ifade eder (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 640). Şirin, *er* sözcüğünün anlamını "asker" olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 417). Ordu-millet anlayışına göre Eski Türk devletleri için *er*terimi büyük önem arz etmekteydi. Türk ordusunun temelini oluşturan er 'asker'dir.

Modern Türk lehçelerinde *er* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *er* sözcüğün ilk anlamı "koca" olarak verilmekte olup ikinci anlamları ise "kahraman ve yiğit" gelmektedir (ADİL II, 2006: 122).

Özbek Türkçesinde *ėr* sözcüğü "erkek, kadının koçası, mert ve cesur kişi" anlamına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 45).

Kazak Türkçesinde *er* sözcüğü "kahraman, cesur, yiğit ve sorumluk alabilen kişi" anlamlarına gelmektedir (KETS V, 2011: 328-330).

Altay Türkçesinde *er* sözcüğü "koca, yiğit, kahraman ve cesur adam" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 83).

Çuvaş Türkçesinde *ap* (ar) sözcüğü "bay ve erkek" anlamlarına gelmektedir (Bayram, 2007: 37).

Moğolcada *er* sözcüğü "erkek, koca; erkekçe, cüretli, cesur, yigit ve yürekli" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 510).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kaŋım kagan yeti yegirmi ***erin*** *taşıkmış*. "Babam Kagan on yedi askeriyle isyan etmiş." (KT D 11).

er; er başı"ordu komutanı" (<er baş+ı)

Şirin, *er başı* sözcüğünün anlamını "ordu komutanı" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 359). *Er başı* terimi *saŋun* 'general' gibi bir terimle yanyana kullanılmıştır. Bu sözcüğün *saŋun* ile*er başı* birbirine yakın anlamlar olduğunu göstermektedir.

Sözcük Yenisey Yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölürmiş ***er başı*** *saŋun ölürti bilgem ayıt-a. "*Kırk dokuz yaşına kadar (düşmanın) elli dokuz (savaşçı) erini öldürdü, Ordu komutanı olan General'i de öldürdü. Bilgem benim, heyhat!." (Ye 48/11).

er; **eren**"askerler" (<er+en)

Eren sözcüğü "erkek, kahraman, asılzade, genç adam, tüccar ve koca" anlamlarına gelmektedir (ESTY, 1974: 291). Gabain, *eren* sözcüğünün anlamını "er, erkek ve yiğit" olarak ifade eder. *Er* ad köküne {+An} addan ad türeten sadakat ifadesi ve kuvvetlendirme (nadiren; yahut eski çokluk) ek şeklinde izah etmektedir (Gabain, 1988: 44). Clauson, *eren* sözcüğünün *er*'in çokluk hali olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 192). Aydın ise sözcüğün anlamının "askerler" olduğu ifade eder (Aydın, 2012: 162). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *eren* sözcüğü ise *er* 'adam' ad kökünün çoğul hali olup "adamlar; kahramanlar ve yiğitler" anlamlarına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 642).

Er ve *eren* terimi *sü*'nün aksine Modern Türk lehçelerinde varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *eren* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *eren* sözcüğü "er, yiğit ve kahraman" anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 124).

Kazak Türkçesinde *eren* sözcüğü "ön sırada savaşan asker" anlamlarına gelmektedir (KETS V, 2011: 340).

Moğolcada *aran* sözcüğü "er, adam, erkek; kimse, kişi, insan, halk tabakasından olan kimse ve vatandaş" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 78).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Ongin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

oguz ara yeti eren yağı bolmış. "Oğuzlardan yedi asker düşman olmuş."(O 5).

oŋ

Clauson, *oŋ* sözcüğünün "sağ" anlamına geldiğini ve solun karşıtı olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün /o-/ kökünden tasarlamış olduğu düşünür (Clauson, 1972:

165). *Oŋ* sözcüğü "sağ, batı, fayda, hasat, kurak arazi ve toprak parçası" anlamlarına gelmektedir (ESTY,1974: 157). Tekin, *oŋ* sözcüğünün askeri bir unvan alarak kullanıldığını söylemiştir (Tekin, 2016: 306).

Modern Türk lehçelerinde *oŋ* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *oŋ* sözcüğü "sağ" anlamına gelmektedir (KTLS, 1991: 733).

Kazak Türkçesinde *oŋ* sözcüğü "sağ, sol karşıtı, doğru, uygun ve düzgün" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 413).

Altay Türkçesinde *oŋ* sözcüğü ilk anlamı "sağ kanat ve sağ yön" ikinci anlamı ise "başarılı" olarak bilinmektedir (ATS, 1999: 140).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

beş yüz başı külüg ***oŋı*** *öz ınançu beş yüz başı ulug öz ınançu uruŋu yüz başı ulug uruŋu.* "Beş yüz başı Külüg Ongı; Beş yüz başı Öz Inançu'su: Ulug Öz Inançu; Urungusu yüzbaşı; Ulug Urungu." (Ta 6-7).

seŋün/saŋun "general"

Clauson, *seŋun* sözcüğünün Çince *chiang chün* olduğunu "ordu, komutan ve general" anlamlarına geldiğini ve Çin imparatoru tarafından Türklere verilen unvanlar birisi olduğunu söylemiştir (Clasuson, 1972: 840). *Saŋun* sözcüğü Çinceden Türkçeye geçtikten sonra üç farklı şekilde *seŋün, saŋun* ve *saŋüt* ortaya çıkmıştır.

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

er başı ***saŋun*** *ölürti.* "erlerin lideri olan generali öldürdü. (E 48/11).

Sözcüğün zaman içerisinde adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

az sıpa tay ***seŋün*** *(Ta K 3).*

saŋün; saŋüt"generaller"

Şirin, *saŋüt* sözcüğünün için "seŋün sözcüğünün çokluk biçimi, generaller" olduğunu ifade etmektedir (Şirin, 2016: 371). Poppe, {+t} çokluk eki olduğunu "Türkçede yalnız birkaç arkaik kelimede, bir ek olarak korunmuş" olduğunu söylemiştir (Poppe, 2008: 97).bk. saŋun.

Sözcük Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

üç karluk lagzın yılka tokuz tatar <...>tokuz buyruk beş ***seŋüt*** *kara bodun turuyın kaŋım kanka.* "Üç Karluklar domuz yılında Tokuz Tatar … dokuz komutan, beş general ve halkı huzura gelip babam hakandan ricada bulundular." (Ta G 4).

sü "asker, ordu, askerî birlik"

Clauson, *sü* sözcüğünün anlamını "ordu" olduğunu söylemiştir. Çinceden ödünçlenmiş olduğu da eklemiştir (Clauson, 1992: 781). *Sü* sözcüğü ilk kez Çin sülâlesi tarihinde (M.S. 329) bir olay sonucunda, Çin karakterleriyle tespit edilmiş iki cümlede geçmektedir. Bu iki cümlenin 10 karakterden oluşan Hunca bir beyit olduğu bilinmektedir. Tekin, iki cümleyi şu şekilde okumuştur:

süke tılıkang bugukgı tuktang "Savaşa çıkın, Buguk'u (küçük geyiği veya liderciği) tutun!" (Ercilasun, 2005: 60-61).

Hunca beyitte gecen *sü* sözcüğü "asker" anlamında geçmektedir. *Sü* sözcüğü runik metinlerde varlığını devam ettirmiştir. Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *sü* sözcüğünü "askerler, savaş birliği ve ordu" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 839). Eski Türkler için "sü" ve "er" terimleri temel kavramlardır.

Modern Türk lehçelerinde *sü* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *subay* sözcüğü "evlenmemiş; bekâr oğlan veya kız" anlamına gelmektedir (ADİL IV, 2006: 158).

Sözcük, Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmektedir.

Bengü taşlarda *sü* sözcüğü "ordu" anlamında Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır;

süsi altı biŋ ermiş. "Ordusu altı bin kişiymiş." (T 16).

Bengü taşlarda *sü* sözcüğü "asker" anlamında Tonyukuk Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır;

ol sü anta ölti. "O asker orada öldü." (KT K 8).

sü; sü başı"ordu komutanı" (sü baş+ı)

Şirin *sü başı* sözcüğünü "ordu komutanı" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 359). *Sü başı* sözcüğü Selçuklu ve Osmanlı döneminde *sü başı* sözcüğüne rastlanmaktadır. Selçuklu döneminde *subaşı* sözcüğü "kumandan ve serasker" anlamlarına gelmektedir. Osmanlı Türkçesinde *subaşı* sözcüğü "belediye memurlarının gördükleri işleri gören ve kaza itibar olunan kasabaların idare eden ve başında bulunan memurun unvanı"dır. Âşık Paşa Zade'ye göre "Osman Gazi Karahisar'ı fethettiği zaman devlet işlerini oğlu Orhan Bey'e, subaşılığı da kardeşi Gündüz Bey'e vermişti." Osmanlının ilk dönemlerinde yazılmış eski kitapların imlasından dolayı س=sin (sübaşı) şekli görülürken daha sonra ص=sat (subaşı) ile yazımından dolayı değişmiştir (OTDTS III, 1993: 259). Ayrıca *subaşı* sözcüğü "akıncıların yüz askeri birliğin başı" anlamında da kullanılmıştır (OTDTS I, 1993: 36-37). Bazı araştırmacılar subaşı sözcüğünü anlamının Eski Türkçedeki varlığından habersiz oldukları için "suyun kıt akan yeri" gibi birçok yorumlamalar getirilmiştir.

Sözcük sadece Kök Türk yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır;

sü başı *inel kagan tarduş şad barzun tedi.* "Ordunun komutanı (olarak) İnel Kagan (ile) Tarduş Şad gitsin" dedi." (T 31).

tugçı "sancaktar, bayrak taşıyıcı, kaganlık davulunu çalan kişi" (<tug+çı)

Eski Türkçede *tuğ* sözcüğü iki farklı anlama gelmekteydi; bunlardan ilki sancak, bir diğeri ise davul anlamına gelmektedir. *Tugçı* sözcüğünün kökeni *tug* 'at kuyrugu bağlanmış, ucuna altın yıldızlı top geçirilmiş mızrak ve davul' ad köküdür. Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80). Şirin, *tugçı* sözcüğünün "*kagan*lık davulunu çalan görevli, köşçü; sancak taşıyıcısı ve bayraktar" anlamlarında söylemektedir (Şirin, 2016: 380). Eski Türklerde *tuğcu*luğun ve *borucu*luğun üst düzeyde görevler olduğuna, bu görevleri (belki başka yüksek unvanlılarla birlikte) *çor* unvanın

taşıyanların icra etmekteydi (Şirin, 2010: 63). Eski Türklerde savaş zamanı *Tabarî*'nin naklettiğine göre, savaş işareti olarak, en yaşlı ve mertebeli Türk beylerinden üçü ata biner ve *tug*'a vururlardı (Esin, 1978: 105). Osmanlı Türkçesinde *tuğcu* sözcüğü "yeniçeri ağasının tuğunu taşıyan kişiye ve tuğ kaldıran kişiye" verilen bir unvandır (OTDTS III, 1993: 176). *Tu*ğlar eski Türklerde kutsal sayılan Yak adındaki (Tibet öküzü olarak da bilinen) hayvanın kuyruğundan yapılırken daha sonra at kuyruğundan yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde yapılan tuğların neredeyse tamamı at kuyruğundan yapılmıştır. Eski Türklerde son derece yaygın olduğu gibi Osmanlılar döneminde bile önemli bir yere sahipti. Hükümdar'ın *yedi tuğu*, Vezir-i âzam'ın *beş tuğu*, Vezirler'in üç, Beylerbeyi'nin iki, Sancakbeyleri'nin ve Mirlivalar'ın da birer *tuğu* bulunuyordu (OTDTS III, 1993: 522). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *tūg* sözcüğünü "sancak, hükümdarın önünde vurulan kös ve davul" anlamına geldiğini söylemiştir. Bundan *tokuz tūglug xan* denir; *dokuz tuğu* olan hükümdar ve hakan" demektir. "Vilayet ve rütbe artsa bile dokuzdan fazla olamayacağını söylemiştir; çünkü *dokuz tuğ* ile kendilerini uğurlu kabul ederler. Hükümdarın bu *dokuz tuğ*u, uğurlu saydıkları için turunç renginde ipekli ve ipekten yapıldığını" eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 400). Altay halklarında *dokuz tuğ* kaganlık semboli olarak kullanılmakla birlikte *dokuz tuğa* kutsallık atfedilmiştir.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *tug* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *tuğ* sözcüğü ilk anlamı "eskiden padişahların, vezirlerin veya üst rütbeli kişilerin başlarının üstüne taktıkları tüy ya da saçaklı süs" ikinci anlamı ise "eskiden at kuyruğundan yapılmış ordu bayrağı" olarak verilmiştir (ADİL IV, 2006: 373).

Özbek Türkçesinde *tuğ* sözcüğü "Müslümanların ahşap bir sopaya yerleştirilen öküz veya at kuyruğundan ve yarım ay tasvirinden bayrağımsı nişanesi (Eskiden doğu ülkerinde beylik ve hükümdarlık belgesi olarak kabul edilmiştir), bayrak ve eskimiş" anlamına gelmektedir (ÖTİL V, 2008: 224)

Kazak Türkçesinde *tuv* sözcüğü "sancak ve bayrak" anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003: 551).

Moğolcada *tug* sözcüğü "bayrak, sancak; alem, manşet ve başlık" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1292).

Sözcük sadece Tevş yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tugçı *borguçı yağız çor tugragı* ***tugçı*** *borguçı.* "Tuğcu, borucu (boru üfleyen), Yağız Çor'un tuğrası. Tuğcu, borucu. (Tevş 1-2)

turgak "gece bekçisi" (<tur-gak)

Clauson, *turgak* sözcüğü kökünün *tur-* 'sürekli ayakta durmak' eylem kökü olduğunu söylemiştir. Sözcüğün anlamını "gece bekçisi" olarak vermektedir (Clauson, 1972: 539). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *tutgak* sözcüğünün anlamının "düşmanın gözcülerini ve öncülerini yakalamak için geceleyin dolaşan birlik" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 204). Moğalcada *turgagul* sözcüğü "duran, ayakta duran" anlamındayken sözcüğün çokluk hali *turgagul* ise "Cengiz Han'ın korumaları" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 1301).

Sözcük sadece Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

üçyüz turgak turdu. "(ve) üç yüz gece bekçisi bekliyordu." (Ta K 2).

tutuk "askerî vali, bölge yöneticisi" (<tut-uk)

Clauson, *tutuk* sözcüğünü "Çince *Tu-tu (du-du)* sözcüğünden ödünçlenmiş olduğunu ve Çin imparatoru tarafından verilmiş unvan" olarak kabul etmektedir (Clauson, 1974: 453). Yıldırım, *T'u-tou-teng (tutuq?)* sözcüğünün "Juan-juan'larda yönetici sülâle *Yu-chiu-lü'*ye mensup erkeklerin taşıdığı ve hârici evlilik münâsebetlerini yürüten bir makam" olduğunu söylemiştir (Yıldırım, 2015: 88). Aydın, tutuk sözcüğünü "askeri vali" anlamına geldiğini söylemiştir (Aydın, 2012: 183). Şirin, *tutuk* sözcüğünün kökünü *tut-* fiilinin, bir dizi mecazlaşmış anlamlarının yanında "(savaşta) yakalamak, ele geçirmek; denetim altına almak" anlamlarının da bulunduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 258).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin D 38'de şu şekilde tanıklanmıştır:

anta yana kirip türgiş kagan buyrukı az ***tutukug*** *eligin tutdı.* "Oradan yine girip Türgiş kaganının komutanlarını (ve) Azların askerî valisini eliyle yakaladı." (KT D 38).

Sözcüğün adlaşarak kişi adı olarak kullanıldığı Yenisey yazıtlarında şu şekilde tanıklanmıştır:

alp ***tutuk***(Ye 48/2, 48/6).

uruŋu "savaşçı" (<urun+gu)

Clauson'a göre, *uruŋu* sözcüğü "bayrak, belirli ölçülere, yasaya, kullanıma uygun olan" anlamlarına gelmektedir. Erken dönemde yaygın kullanılmakla birlikte ortaçağda görüldüğünü söylemiştir (Clauson, 1972: 236). Gabain *uruŋu* sözcüğünün anlamının "savaşçı" olduğunu ifade etmiştir. *Uruŋu* sözcüğün eylem kökünün *urun-* 'kendi kendine vurmak, vurmak' olduğunu da eklemiştir (Gabain, 1988: 52). Tekin, {-gU} eylemden ad türeten bir ek olduğu ifade etmiştir (Tekin, 2016: 87).

Sözcük Uygur ve Yenisey Yazıtlarında geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

uruŋu *yüz başı ulug uruŋu.* "Urungu yüz başı Ulug Urungu." (Ta B 7).

Sözcüğün zaman içerisinde adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

alp ***uruŋu*** *tutuk*(Ye 16/2).

uruş "savaş, savaşçı" (<ur-u-ş)

Gabain, *uruş* sözcüğünün kökünü *ur-* 'vurmak' eylem kökünden almıştır. Eylemden ad yapan {-ş} ekinin gelmesiyle oluştuğunu söylemiştir (Gabain, 1988: 55). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *uruş~ūruş* sözcüğünü "dövüş ve savaş" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 29). Şirin, *uruş* sözcüğünün özgün anlamının "savaş" olduğu ancak "bir unvan" olarak kullanıldığını da ifade eder (Şirin, 2016: 374).

Modern Türk Lehçelerinde *uruş* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *uriş* sözcüğü "kendi aralarında cenk etmek" anlamına gelmektedir (ÖTİL IV, 2008: 294).

Kazak Türkkçesinde *urıs* sözcüğü "savaş, harp, muharebe ve kavga" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 587).

Çuvaş Türkçesinde *vĭršĭ* sözcüğü "savaş" anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 70).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmektedir.

Bengü taşlarda *uruş* sözcüğü "unvan" olarak Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kutlug bilge seŋün ***uruşu*** *kutlug tarkan seŋün.* "Bilge Kutlug Savaşçı General (ve) Kutlug Tarkan general." (Ta K 5).

Bengü Taşlarda *uruş*sözcüğü "savaş" olarak Ongin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ebke tegdöküm ***uruş*** *kılıp adrılmalım teyin kaganda adrılmaz teyin tegdim.* "Karargâha ulaştım savaşıp ayrılmayalım diye, kagandan ayrılmak olmaz diye hücum ettim." (O 10).

yagı "düşman"

Clauson, *yagı* sözcüğünü "düşman; düşmanca" anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 898). *Yagı* sözcüğü "düşman, yabancı ve hasım" anlamlarına gelmektedir. Evenkçede *dăn* sözcüğü "dünür, damadın akrabaları" anlamına gelmektedir (ESTY IV, 1975: 56). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *yagı* sözcüğünü "düşman" anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 357).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *yagı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *yagı* sözcüğü "düşman" anlamına gelmektedir (ADİL, 2006: 501).

Özbek Türkçesinde *yåv* sözcüğü "savaş, karşı taraf, düşman ve ganimet alan kişi" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 22). Özbek Tükçesinde *yågiy* sözcüğü "düşman" anlamına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 58).

Kazak Türkçesinde *jav* sözcüğü "istilacı, düşman ve hasım" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 168).

Çuvaş Türkçesinde *šăv, šu ve šăv-çăvaş* sözcüğü "yarısı Müslüman veya yarısı Hristiyan olan Çuvaşlar için kullanılan bir ad"dır (ESTY IV, 1975: 56).

Moğolcada *dacin* sözcüğü "yagma, talan ve çapulculuk", *dayn* ise "savaş felaketi" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 338).

Sözcük Kök Türk, Uygur, Yenisey ve Altay Yazıtları'nda geçmektedir. Sözcük Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:
*teŋri yir bulgakın üçün **yagı** boltı.* "Gök (ve) yer karıştığı için düşman oldular." (KT K 4).

yagı; yagısız "düşmansız" (<yagı+sız)

Şirin, *yagısız* sözcüğü "düşmansız; barışık" anlamına gelmektedir (Şirin, 2016: 414). Sözcüğün kökünü yagı 'düşman' olarak almaktayız. Tekin, {+sIz} ve {+sUz} ekleri addan ad türeten yokluk sıfatları eki olduğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 83).bk. yagı.

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*törт buluŋdakı bodunug kop baz kıltım **yagısız** kıltım.* "Dört taraftaki halkları tamamen tâbi ettim, düşmansız hale getirdim." (BK D 24).

yagı; yagıçı"savaşçı" (yagı+çı)

Clauson, *yagıçı* sözcüğünü "düşmana karşı duran kişi; kavgacı veya benzeri" olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 899). Aydın, *yagıçı* sözünün anlamını "savaşçı" olarak vermektedir (Aydın, 2012: 187). Sözcüğün kökü *yagı* 'savaş'olarak almaktayız. Tekin, {+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80).

Modern Türk lehçelerinde *yagıçı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yåvgärlik* sözcüğü "savaş hali ve düşmanlık" anlamına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 25).

Kazak Türkçesinde *javjandı*"cesur, kahraman ve savaşçı" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 168).

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*kadır yagıda **yagıçı** ben tezig keyikde alp ben.* “Şiddetli savaşlarda savaşçı benim, çevik geyik için keskin atıcıyım.” (Ye 44/2).

yelme “keşif müfrezesi” (<yel-me)

Gabain, *yelme* sözcüğü için “süvari” olarak ifade etmektedir. Sözcüğün yel- ‘atla koşmak’ eylem kökü olarak almaktadır (Gabain, 1988: 310). Berta, *yelme* terimi için *yel-* ‘ata binmek, rahvan yürüyüş’ kelimesinden türemiş olduğunu ve anlam açısından *bıŋa*’ya paralel şekilde olduğunu söylemiştir (Berta, 2002: 138). Tekin, *yelme* ‘keşif müfrezesi’ sözcüğünün *yel-* eylem köküne {-mA} eylemden ad türeten ekin gelmesiyle oluştuğunu izah etmektedir (Tekin 2016: 89). Aydın, yelme sözünün anlamını “keşif devriyesi ve keşif kolu” olarak vermiştir (Aydın, 2012: 188).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları’nda geçmekte olup Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*tug taşıkır erkli **yelme** eri kelti.* “Tuğ çekilir iken devriye askerleri geldi.” (ŞU D 5-6).

yolagçı “öncü birlik” (<yol-ug+çı)

Aydın, *yolagçı* sözcüğünü “öncü birlik” olarak anlamlandırmaktadır (Aydın, 2012: 190). Kâşgarlı Mahmud *DLT’* de *yorıgçı* sözcüğün Oğuzca “kayınlar (hısımlar) arasında mektupla gidip gelen elçi” anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 372). Sözcüğün *yol-* ‘yol’ eylem köküne sırasıyla eylemle ad türeten {Xg} ekinin üzerine addan ad türeten meslek grubu adlar türeten {+çı} ekinin gelmesiyle oluşur.

Modern Türk lehçelerinde *yolagçı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yolåvçi* sözcüğü “yolcu” anlamına gelmektedir (KTLS, 1991: 993).

Kazak Türkçesinde *jolavşı* sözcüğü “yolcu” anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003: 180).

Altay Türkçesinde *corıkçı* sözcüğü “yolcu” anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 64).

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yolagçı *... keçenke tegi.* "Öncü birlikleri…Keçen'e kadar." (BK G-D).

2.2. Siyasî Terimler

2.2.1. Sözcük Hâlindeki Siyasî Terimler

ayguçı "danışman, sözcü, vezir" (<ay+guçı)

Clauson, *ayguçı* sözcüğünün anlamını "konuşan, emir veren kişi anlamına gelen yüksek rütbe" olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 271). Donuk, *ayguçı* sözcüğünün "ilk defa 8. Yüzyılda Kök Türk hakanlığı devrinde Tonyukuk'un unvanları arasında" görüldüğünü söylemiştir. *Ayguçı* sözcüğünü "baş müşaviri" olarak anlamlandırmıştır (Donuk, 1988:2). Şirin, *ayguçı* sözcüğünün anlamını "*kagan* sözcüsü ve danışman" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 721). Tekin, *ay-* 'söylemek, demek' eylem köküne {-gUçI} eylemden ad türeten ekin gelmesiyle oluşmaktadır (Tekin, 2016: 87). Modern Türk lehçelerinde *ay-* 'söyle' eylem kökü birçok modern lehçede varlığını sürdürmektedir.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *ayguçı* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *äytguvçi, äytguçi ve äytuvçi* " söyleyen, diyen ve konuşan" anlamına gelmektedir. Özbek Türkçesinde äyt- 'söyle' köküne {-gü(v)çi) nadiren {ğu(v)çi} sıfat fiil eki getirilerek karşımıza çıkmaktadır (Tolkun, 2009: 70). Sıfat fiil eki ile yapılan bir sözcük olduğu için sözlüklerde madde başı olarak verilmemiştir.

Kazak Türkçesinde *aytuşı* sözcüğünün anlamı "sözcü ve sözün sahibi" olarak karşımıza çıkmaktadır (KETS II, 2011: 180).

Moğolcada *ayburçi* sözcüğü "çok konuşan kimse" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 32).

Sözcük, Kök Türk yazıtları Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

Kaganı alp ermiş ***ayguçısı*** *bilge ermiş*. "Kaganı kahramanmış, danışmanı bilge imiş." (T 10).

beg "boy lideri, asılzade, prens, memur"

Clauson, *beg* sözcüğünün anlamının "bir kabilenin veya klanın başkanı veya başı" olduğunu söylemiştir. Bazı fonetik değişikliklere (b- / p-; -e-/-é-; -g / -y) ve sosyal yapıdaki değişikliklere paralel olarak anlam değişmeleriyle birlikte günümüze kadar gelmiştir. Kıpçaklarda Beg ya da Bi sözcüğü "Prens" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 322-323). *Bey* sözcüğü "lider, asılzade, efendi, müdür, prens, zengin, başlık ve nüfuzlu" anlamlarına gelmektedir. Fonetik olarak *beg* sözcüğü beg>bey, biğ >biy veya beğ>biğ; biy >bi: >bi şeklindedir. Bu sözcüklerin en eski şekilleri beg, bek (<beg) ve beğ olarak görülmektedir (ESTY, 1974: 97-99). Kafesoğlu *beg* unvanını görevlerini izah ederken; "boyun başındaki ve boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli *bey* (bäg, beğ, bî) bulunduğunu" söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 221). Donuk'a göre *beg* unvanını "eski Türk devlet teşkilâtında *beg*, boyların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvanlar" olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 6). Osmanlı Türkçesinde*bey* terimi ilk defa Orhan Bey zamanında karşımıza çıkmaktadır. *Bey* sözcüğünün "kabîle reisleri, askerî ve mülki büyük memurlara ve büyük devlet adamlarının çocuklarına verilen unvan" olduğu bilinmektedir. Bu unvan Osmanlı devletinin son devirlerine kadar kullanılmış fakat zamanla mevkisi azalmıştır (OTDTS I, 1993: 213). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de bu sözcüğün anlamını "emir" ve "koca" olarak vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 411).

Modern Türk Lehçelerinde "beg" kelimesinin yanında "bek" ve "biy" sözcüğü de kullanılmaktadır.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada, *beg* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *bəy* sözcüğün anlamı "başçı, reis, hâkim, aşiret lideri ve hükümran" olarak kullanılmaktadır (ADİL I, 2006: 289).

Kazak Türkçesinde *bek* sözcüğü "eski Türk devletlerinde devletin başındaki ve halk başındaki otoritesi yüksek bir unvan, yönetici kesimin vekili, askeri unvan ve sert" anlamına gelmektedir (KETS III, 2011: 221). Kazak Türkçesindeki *biy* sözcüğünün

ise ilk anlamı "yargıç ve mahkeme"; ikinci anlamı "danışman, vezir, elçi ve ara bulucu" olarak verilmiştir. "Ablay Han döneminde devletin parçalanmaması ve ilerlemesi için çalışan ve Çongar ordularına karşı savaşan ordunun başındaki Kazbek Bi (vezir)'dir" (KETS III, 2011: 333).

Özbek Türkçesinde *bek* sözcüğünün anlamı "Türk halklarının bazılarında hanlıklar devrinde devlet 'akrabalarına ve şehir yetkililerine' vilayet yöneticilerine, onların evlatlarına verilen onursal unvan" olarak vermiştir (ÖTİL I, 2008: 213). Özbek Türkçesinde *biy* sözcüğünün anlamı ise "iki boyun lideri, iki güçlü Türk halklarının Aksakalı (bilge, büyük) ve yukarı mertebeli kişilere verilen unvan" olarak vermiştir (ÖTİL I, 2008: 255). Özbek Türkçesinde tek heceli kelimelerin sonucundaki /k/ sesleri iki ünlü arasında kaldığında ötümsüzleşmez. Örneklendirmek gerekirse kök+är- > kökar- 'gövermek' ancak *bek* kelimesi iki ünlü arasında kalınca *bek* olmaktadır. Örnek olarak bek+im > begim olur.

Altay Türkçesinde bu *bey* sözcüğü "memur, bey ve bay" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 39).

Çuvaş Türkçesinde *piġe* sözcüğü "iyi ve asil" anlamında kullanılmıştır (ÇTS, 1999: 107).

Moğolcada *beyci* sözcüğü "prenseslere verilen unvan" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 151).

Sözcük Kök Türk, Uygur, Yenisey yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

begleri *bodunı tüzsüz üçün tavgaç bodun tevligin kürlüg<in> üçün armakçısın üçün inili éçili kikşörtökin üçün* ***begli*** *bodınlıg yoŋaşurtokın üçün türük bodun élledök élin ıçgınu ıdmış kaganladok kaganın yitürü ıdmış*." Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşleri ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış. Kagan yaptığı kaganını kaybetmiş." (KT D 7-8).

Askeri sıfatların zaman içinde kalıplaştığı ve özel ad (kişi adı) olarak kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

beg *saŋun (Ye 92/1).*

beg; begeç "küçük bey" (<beg+eç)

Clauson, *begeç* sözcüğünün ilk anlamını "küçük bey" olarak vermektedir. Zamanla değişikliklereuğradığını ve "kadının kocası" gibi anlamlara geldiğini vermiştir (Clauson, 1972: 325). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *begeç* sözcüğünü izah ederken, kelimenin yumuşak /k/ ile (g ile) söylenirse "küçük bey" anlamında kullanıldığını ifade eder. "Beg" in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 153). Şirin, *begeç* sözcüğünün anlamının "askerî yetkileri *beg*den daha az olan bey" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2016: 362). Tekin ise *beg* ad köküne {+(X)ç} addan ad türeten ekin gelmesiyle oluştuğunu göstermiştir (Tekin, 2016: 79).

Modern Türk Lehçelerinde *begeç* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *bekäç* sözcüğü "beylerin ve hükümdarların kadınlarına ve kızlarına verilen unvan" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 215).

Kazak Türkçesinde *bikeş* sözcüğünün "evlenmemiş kıza verilen sıfat, saygınlığını ve kibarlığını göstermek için hitap etme ve yıldız" anlamı vardır (KETS III, 2011: 345).

Sözcük sadece Altay yazıtında şu şekildegeçmektedir. Ancak sözcük zaman içerisinde kalıplaşmasından dolayı adlaşmıştır:

ay ***begiç*** *er* (A 19).

beg; begrek "büyük bey" (< beg+rek)

Clauson, *begrek* sözcüğünün "büyük bey" anlamanı vermiştir. *Beg* isimine gelen {+*rek*} ekiyle yapılmış karşılaştırma "üstün kimse, üst, sıradan bir *beg*den daha üstünü" anlamlarına geldiğini ifade eder (Clauson, 1972: 328). Şirin ise *begrek* sözcüğünün anlamını "askeri yetkileri *beg*den daha üstün olan bey" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 362).

Sözcük Yenisey 98'de şu şekilde tanıklanmıştır:

(Erdem) Er buŋayun kazgandıŋız bökmediŋiz el ***begrekim*** *beg.* "Erdemli erler üzülüyorlar: Siz (çok) kazandınız, ancak doymadınız, ah asil beylerden ol bey."

Askerî bir sıfat olarak kullanılan adlaştığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

begrek *el ınançu (Ye 13/3).*

bod "boy, kavim"

Doerfer, sözcüğün anlamının "kabile" olarak verse bile Türk sosyal yapsında *boy* sözcüğü, Araplardaki "kabile"den farklılıkları olduğunu söylemiştir. Yine de bod sözüğüne yakın anlama gelen "oymak" (aslı aymak) teriminin de Moğolca olduğunu söylemiştir (Doerfer I, 1965-1975: 182-186). *Bod* sözcüğü "kabile, millet, güç birlik ve bir kabilenin insanları" anlamlarına gelmektedir (ESTY II, 1974: 177). Clauson, *bod* sözcüğü "boy, bir adamın büyüklüğü" anlamlarına; fakat en erken dönemden itibaren de açıkça 'bir klan' anlamına gelir. *Bod'*un altında yatan anlam belki de bir soyun büyüklüğü olarak "soy" olarak verilebilir (Clauson, 1972: 296). Kafesoğlu ise *bod-boykelimesinin* "kabile"anlamına geldiğini söylemiştir. "Ailelerin veya urugların birleşmesiyle boylar ve boyların oluştuğunu yapıya; siyâsî mahiyette birlik" adı olduğunu söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 219-221). Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de *boy* sözcüğü için Oğuzcada "cemaat (insanlar), kavim, kabile ve aşiret" olduğunu ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 596).

Modern Türk lehçelerinde *bod* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *boy* sözcüğü "destanlarda belirli olaylara ithaf edilmiş; parça ve bölüm" anlamında kullanılmaktadır (ADİL I, 2006: 339).

Kazak Türkçesinde *boy* sözcüğü anlamı "devlete ve aileye ait olan toprak parçası" olarak verilmiştir (KETS III, 2011: 415).

Altay Türkçesinde *boy* sözcüğü "grup ve sınıf" anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 43).

Sözcük Tonyukuk Yazıtı 3-4'de şu şekilde tanıklanmıştır:

türk sir bodun yerinte ***bod*** *kalmadı.* "Türk Sir halkının topraklarında boy kalmadı."

bodun “millet” (<bod+un)

Clauson, *bodun* sözcüğünün anlamını “klanlar, pratikte yarı teknik organize bir kabile için kısa dönem topluluk, bir halk, bir toplum anlamında belirli bir hükümdar tarafından yönetilen insanlar” olarak ifade etmektedir (Clauson, 1972: 306). *Bodun* sözcüğü “millet ve halk” anlamlarına gelmektedir. *Bod* ad köküne {+ăn} çokluk anlamı katan ekin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Birçok boyun birleşmesiyle *bod* sözcüğüne gelen çokluk ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır (ESTY II, 1974: 178). Kafesoğlu, *bodun* terimini “boylar birliği” olarak ifade ediyor. *Bodun’*un başında umumiyetle, arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi unvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu “bodun” müstakil veya bir “il”e tâbi olabilirdi. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların daha ziyade, boyların sadece sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyasi topluluklar olduğu anlaşılıyor (Kafesoğlu, 2014: 223). Koca, *bodun* sözcüğü “boy (bod) sözcüğünün çoğulu olup boylar birliği” anlamına gelmektedir. Çünkü “bodun (halk) aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla bir araya gelmiş” olduğunu söylemiştir (Koca, 2003: 57). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *boḍun* sözcüğü için “Çiğil lehçesinde raiyyet (bir kagan idaresinde olanlar, tâbi olanlar), avam tabakası” anlamlarına geldiğini söylemiştir. *Boyun* sözcüğünün “Arapça zel (ذ) harfini (*ḍ*’yi*)* ye (*y*) yapanların lehçesinde kavim” anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 172, 418). Eski Türkçe /d/, XI. yüzyılda bazı Türk lehçelerinde /y/, bazı Türk lehçelerde ise /z/’ye dönüşmüştür. Kâşgarlı *DLT*’de peltek /ḍ/ ünsüzünün Çiğil ve bazı Türk lehçelerinde kullanıldığınıbelirtmiştir (Karahan, 2014: 18). Tekin, *bodun* sözcüğünü izah ederken *bod*un ad kökü olduğunu {+un} ise addan ad türeten topluluk eki olduğunu ve bu ekin yalnız “bodun” sözcüğünde tanıklandığını söylemiştir (Tekin, 2016: 82). Şirin, *bodun* sözcüğünün anlamını “boylar, kabile, halk; maiyet” olarak ifade eder (Şirin, 2016: 389).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

türk ***bodun*** *tabgaçka körür erti.* “(o sıralar) Türk halkı Çin’e tâbi idi.” (T 1).

buyla“üst düzey yönetici”

Clauson, *buyla* sözcüğünün anlamını "yüksek bir unvan" olarak belirtmiştir. Kelimenin tam anlamının belirsiz olduğunu vermekle birlikte Proto-Bulgarca döneminde kagan unvanlarıyla birlikte kullanıldığını vermiştir (Clauson, 1972: 385). Tekin, "Güney Macaristan'da Arkeolojik kazılar sonucunda bulunan Nagy-Szent Miklos definesinde çıkan kaplardan 8 numaralı runik harflerle yazılan yazıtı bıylo (ya da buylo) Çoban" şeklinde okumuştur (Tekin, 1987: 30). Donuk ise "Tuna Bulgar başkenti preslav kitabesindeki *boyhaboyae* kelimesinin Eski Türkçe *boyla* unvanıyla aynı" olduğunu belirtmiştir. Orhon yazıtlarında geçen *buyla* sözcüğü için "rütbe, yüksek bir unvan, devlet kurul üyesi ve şeref unvanı" anlamlarına geldiğini de eklemiştir (Donuk, 1988: 9-10). Şirin ise "konar-göçer boyların ve ordunun gönderileceği yerleri belirleyen üst düzey bir unvan" ifade etmektedir (Şirin, 2016: 362).

Sözcük Köktürk yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

buyla *baka tarkan birle ilteriş kagan boluyın biriye tabgaçıg öŋre kıtanıg yırya oguzug öküş ök ölörti.* "Buyla Baga Tarkan ve İlteriş Kagan bir araya gelip güneyde Çinlileri, doğuda kitanları, Kuzeyde Oğuzları epeyi öldürdüler." (T 6).

bukug "boy lideri" (<buk+ug)

Bukug sözcüğüne ilk defa Çin sülâlesi tarihinde (M.S. 329) geçen bir olay neticesinde, Çin karakterli harflerle yazılmış iki cümle bulunmuştur. Bu iki cümle 10 karakterden oluşmaktadır. Bu cümlelerin Hunca olduğu söylendiği gibi her karakterin Çince karşılıkları da verilmiştir. Tekin, iki cümleyi şu şekilde okumuştur:

sü:ke tılıkang ***buguk****gı tuktang* "Savaşa çıkın, *Buguk*'u (küçük geyiği veya liderciği) tutun!" (Ercilasun, 2005: 60-61).

Tekin, cümlede geçen *b'uok-kuk* ya da *buk-kok* diye okunan sözcükle ilgili Hunca *buguk* gibi bir unvanı yansıtmış olduğunu söylemiştir. Hunca beyitteki bu unvan Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde (XV. yüzyıllarda "komutan, Başkumandan, lider" anlamına gelen *buğ* sözcüğünün olduğunu söylemiştir. *Buğ* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde daima *baş* sözcüğü ile birlikte geçmekte olduğunu söylemiştir: "halka baş buğ olmak, baş buğ olan ulu kimse vb." anlamlarına geldiğini söylemiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan *başbuğ* sözcüğünün bu ikilemeden ortaya çıktığını belirtmektedir. Hunca

cümlede gecen *buguk/boguk* teriminin daha eski bir *bug* ya da *bog* sözcüğünden küçültme eki {*–uk*}ile türemiş olduğunu düşünmektedir (Tekin, 1993: 49-50). Şirin *bukug* sözcüğünü bir unvan olarak değerlendirmiştir (Şirin, 2016: 362) Hunca beyyitte geçen bukug sözcüğü runik metinlerde de geçmektedir. Özbek Türkçesinde *buğu* sözcüğü "bir geyik türü" olarak geçmektedir (ÖTİL II, 2008: 394).

Siyasi terimlerin zaman içerisinde adlaşarak kişi adı olarak kullanıldığı gözükmektedir. Sözcük sadece Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan ***bukug*** *bıŋa.* "Dokuz yüz askeri birliğin başı; Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bıŋa." (Ta B 8).

buyruk "üst düzey memur" (<buyur-u-k)

Clauson, *buyruk* sözcüğünü "buyur-" kökünden gelmekte olup "emir almış" anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 387). Donuk, *buyruk* sözcüğü için "hükümet üyesi yani bakan" anlamına geldiğini ve "tâbi toplulukların idarî-askerî işlerinin tanzimi için merkezce tayin edilen yüksek bir memur" anlamına geldiğini vermiştir (Donuk, 1988: 12). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de*buyruk* sözcüğünü "devlet büyüklerini derecelerine göre hakanın yanında oturtan adamın adı" olarak ifade eder ve diğer bir anlamı için de da "aslı *buyruk*'tur; anlamı 'emir'dir(emr); çünkü o, onlara bu iş için emir vermiştir" ifadesini kullanır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 162). Şirin ise "askerî veya sivil görevleri yerine getirmekle yükümlü, *kagan* emri altında çalışan memur" anlamlarına geldiği ifade etmektedir (Şirin, 2016: 362). Tekin, buyur- eylem köküne {-(U)k} eylem sonucu adlar türeten ek olduğunu belirtmektedir (Tekin, 2016: 88).

Modern Türk lehçelerinde *buyruk* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *buyruk* sözcüğü "emir, hüküm ve bir işin veya olayın sonu" anlamlarına gelmektedir (ADİL I, 2006: 366).

Özbek Türkçesinde *buyruk* sözcüğünün anlamı "yazılı ferman ve emir" olarak verilmiştir (ÖDİL II, 2008: 366).

Kazak Türkçesinde *buyruk* sözcüğünün anlamı "devlet yöneticileri tarafından alt tabakadaki memurlara verilen resmi emir, devletin yayınladığı resmi haber ve Eski

Türklerde hükümetin başındaki yöneticilerin özel olarak verdiği gizli emirleri uygulayan kişi" olarak verilmiştir (KETS III, 2011: 657-658).

Sözcük Köktürk, Uygur ve Yenisey Yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

buyrukı *yeme biligsiz ermiş erinç.* "Komutanları da bilge imiş elbette." (KT D 3).

Devlet yönetiminde kullanılan kelimelerin zaman içinde kalıplaşarak adlaştığı görülmektedir. Sözcük Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

buyruk *alp saŋun* "Buyruk Alp General." (Ye 71/4).

çabış "yaver, başdanışman, başkumandan ve ordu komutanı" (<çab-ış)

Clauson, *çabış* sözcüğünü "ordu komutanı ve *bilge*'nin askeri alandaki muadili" olarak tanımlamıştır. *Çabış* sözcüğünün "ordu komutanı" anlamını kazanmasına karşın, zaman içerisinde statüsünü kaybettiğini görülmektedir (Clauson, 1977: 399). Kök Türklerden itibaren Oğuzlar kanalı ile Büyük Selçuklu imparatorluğuna ve Osmanlı dâhil diğer Türk devletlerinin çoğunda askerî (kumandan), idarî (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) olarak görülmekteydi (Donuk, 1988: 92). Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde çavuş kelimesi çok işlek bir şekilde kullanılan askerî ve siyasî terimlerden birisidir. Çavuş teriminden birçok yeni terim üretilmiştir.

Osmanlı Türkçesinde çavuş sözcüğün anlamı "muhtelif işlerde memurların birinin adı" olarak verilmiştir. *Çavuşluk*, Osmanlı devletinde çok eski unvanlar arasında yer almaktadır. *Çavuşluk*, Osmanlı devletinin kuruluş dönemlerinde "elçilik, siyasi muhabereler bunlar vasıtasıyla icra kılındığı gibi, idare ve tefahhus ve memleket ahvalinin tetkikine dahi bunlar memur" gibi yüksek rütbeli kişiler anlamına gelmekteydi. Çavuşların son zamanlardaki görevleri Divan-ı Hümayuna hizmet etmek ve padişah sefere çıktığı zaman başlarına teller takıp otağ-ı hümayun önünde nöbet tutmaktan ibaret kalmıştır (OTDTS I, 1993: 332). Tekin, *çabış* sözcüğünün anlamını "yaver, başdanışman, başkumandan ve ordu komutanı" olarak ifade etmektedir (Tekin, 2016: 298).Şirin *çabış* sözcüğünün "*çap- 'çapmak,* kesmek; biçmek; parçalamak; kesici bir aletle yaralamak veya öldürmek; koşmak; hızla

ilerlemek; vurmak, dövmek" gibi anlamlarla gelen köke {–ş} eylemden ad türeten ek ile türetilmiş" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2006: 226).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

bilgesi ***çabışı*** *ben ök erti.* "(O sıralar) bilge kişisi, başkumandanı bizzat bendim." (T 7).

Siyasi sıfatların zaman içerisinde adlaştığı görülmektedir. Sözcük Taryat ve Yenisey yazıtlarında şu şekilde tanıklanmıştır:

çabış *seŋün (Ta K 4)*.

çabış *tun tarkan (Ye 30/2).*

çigsi "bölge hâkimi"

Clauson *çigsi* sözcüğünü Çinceden ödünçlenmiş olduğunu orta Çincede *ts'yek syi* "ilçe hâkimi" anlamına gelen terimi Çin imparatoru tarafından verilmiş bir unvan olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 417). Altay Yazıtları'nda *çigsi* sözcüğü "bölge hâkimi" olarak kullanılırken Yenisey Yazıtları'nda "unvan" olarak kullanılmıştır (Kormuşin, Mozioğlu, Alimov ve Yıldırım, 2016: 550).

Sözcük Uygur, Yenisey ve Altay Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ulug ***çigsi***. "Ulug Çigsi" (Ta K 1).

Siyasi terimlerin zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

isig bilge ***çigsi***(Ye 13/4).

çor

Clauson, *çor* sözcüğünü "*kagan*'dan daha az ve bir *beg*'den daha fazlası, belki de küçük bir konfederasyonun başkanı" olarak tanımlamıştır (Clauson, 1972: 427). Donuk, "Eski Türk devlet teşkilatında bir unvan olduğu Orhun kitabelerinde çeşitli yerlerde geçtiğini" söylemiştir (Donuk, 1988: 13). Şirin, çor sözcüğü için "*kagan*dan

aşağı, *beg*den yukarı derece bir unvan" olarak anlamı olduğunu ifade eder (Şirin, 2016: 363). *Tegin*lerin üstlendikleri göreve göre aldıkları yüksek bir makam adı olarak da düşünülebilir.

Modern Türk lehçelerinde *çor* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Kazak Türkçesinde *şora* sözcüğü "aristokratlar, yönetici kesimdeki *bek*lere verilen unvan ve keneş" anlamına gelmektedir (KETS XV, 2011: 402-3).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Küli Çor yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ışbara çıkan küli ***çor*** *bolmış* "Işbara Çıkan Küli Çor unvanını almış." (KÇ 2).

Askeri terimlerin zaman içerinde adlaştığı da görülmektedir. Sözcük Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmaktadır:

bay apa saŋun oglı külüg ***çor.*** "Zengin Apa General oğlu Külüg Çor." (Ye 7/1).

el "birleşik devlet"

Clauson, *el* sözcüğü için "asıl anlamı politik birlik; örgütlenmiş ve yönetilen birim" olarak ifade etmektedir (Clauson, 1972: 121). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *il* sözcüğü "eyalet; beyin yönetimindeki bölge" anlamının yanı sıra "barış; iki hakan arasındaki barış" anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 23). Ergin, *el* sözcüğünün anlamını "memleket, ülke, vatan, devlet düzeni" olarak ifade etmiştir (Ergin, 1970: 98). Buran, *el* terimi için "müstakil topluluk, halk, devlet ve imparatorluk" olduğunu söylemiştir (Buran, 2015: 149).

Modern Türk lehçelerinde *el* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *el* sözcüğü "halk, ülke, memleket ve vilayet" anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 15).

Özbek Türkçesinde *el* sözcüğün anlamını "yurt, memleket ve bir ülkeye mensup insanlar" olarak vermiştir (ÖTİL V, 2008: 29).

Kazak Türkçesinde *el* sözcüğünün anlamını "halk, yurt, toplum ve memleket" olarak vermiştir (KETS V, 2011:205).

Altay Türkçesinde *el* sözcüğü "halk, kabile birliği ve boy" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 81).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Altay Yazıtları'nda geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ***iliŋe*** *kılıntım. "*Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum." (T 1).

Siyasi terimlerin zamanla adlaştığı ve unvan niteleyici olarak kullanıldığı görülmektedir:

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda birer örnekte tanıklanmıştır:

ilteriş kagan (KK D 11, BK D 10, T 7, 48, 50, 54, 59, 61, Ç 1, O 4, 11).

elbilge katun (Ta G 6, TA B 1).

el iç çor küç bars (Ye 14/1).

ellig "devletli; boy, bodun" (<el+lig)

Clauson, *ellig* sözcüğünü başlangıçta "devlet sahibi olmak" anlamına geldiği daha sonra kısa bir süre içinde bu sözcüğü "kral" anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 141). Gabain, *ellig* sözcüğü için "hükümdar" olarak anlamını vermiştir (Gabain, 1988: 44). Yıldırım, *ilig (ilek)* sözcüğünün "Juan- juan'lar tarafından kullanıldığını ve kaynaklarda iki yerde geçmekte olduğunu" söylemiştir (Yıldırım, 2015: 84). Kök Türkler tâbi oldukları Joun-Juan'lara kazandıkları zafer sonucunda I. Kök Türk kaganlığını kurdular: 'Büyük *YabguT'u-wu*'nun Bumın kagan, *I-li k'o-han* (İlig kagan 'illi, devletli kagan') unvanını almıştır (Golden, 2006: 133). Kök Türk Kaganlarının bu unvanı benimsemesi devletli ve bağımsız oldukları göstermektedir.

Modern Türk lehçelerinde *ellig* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *elli* sözcüğü "vatanı, yurdu ve devleti olan" anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 22).

Özbek Türkçesinde *ellik* sözcüğün anlamını "bir devlete mensup olan" olarak vermiştir (ÖTİL V, 2008: 34).

Kazak Türkçesinde *eldi* sözcüğünün anlamı "halkı olan, devlet sahibi ve toprak" olarak vermiştir (KETS V, 2011:225).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋri yarlıkaduk üçün ***illigig*** *elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş.* "ebedi gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kaganı olanı kagansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş." (KT D 15).

elçi "elçi" (<el+çi)

Clauson, *elçi* sözcüğü modern anlamda "büyükelçi; yabancı ülkelerdeki hükümetin temsilcisi" olduğu fakat ilk yazılı metinlerde örneğinin olmadığını ifade eder. Eski Uygur Sivil sözleşmelerinde özel ad olarak geçmekte olduğu söylemiştir (Clauson, 1972: 129). Fakat sözcük Yenisey yazıtlarında tanıklanmıştır. Şirin, *elçi* sözcüğünün anlamını "Diplomatik elçi" olarak ifade eder (Şirin, 2016: 381) Tekin, *elçi* sözüğünün *el* 'devlet' ad köküne {+çI} addan ad türeten meslek mensubu ya da işi sürekli yapan anlamında ekle türediğini söylemiştir (Tekin, 2016: 80).

Modern Türk lehçelerinde *elçi* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *elçi* sözcüğü "bir devleti başka bir devlette temsil eden diplomatik kişi" anlamına gelmektedir (ADİL II, 2006: 17).

Özbek Türkçesinde *elçi* sözcüğünün anlamı "bir devletin başka devlete diplomatik olarak gönderdiği kişi, diplomatik vekil ve en yüksek mertebe" olarak verilmiştir (ÖTİL II, 2008: 34-35).

Kazak Türkçesinde *elşi* sözcüğünün anlamı "diplomat, bir ülkenin başka bir ülkeye gönderdiği vekil" olarak vermiştir (KETS V, 2011: 247).

Altay Türkçesinde *elçi* sözcüğü "elçi, haberci, ulak ve kurye" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 81).

Moğolcada *elçi* sözcüğü "haberci, haber götüren kimse, kurye; elçi, sefir; havari ve misyoner" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 488).

Sözcük Yenisey Yazıtlarında şu şekilde tanıklanmıştır:

*teŋri ellimke **elçisi** ertim altı bag bodunka begi ertim.* "Semavi devletime ben elçiydim. Altı parçalı halkıma ben bey idim." (Ye 1/2).

elteber "boy yöneticisi"

Clauson, *elteber* sözcüğü için "*kagan*'a bağlı kabile yöneticisi ve üst yönetici" anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 134). Yıldırım, *elteber* sözcüğünün "Juan-juan'ların idâreci âilesine mensup kagan'dan sonra gelen erkeklerine verilen bir unvan" olduğunu söylemiştir (Yıldırım, 2015: 81). Donuk, elteber sözcüğünü "7. Asrın ikinci yarısında bir Ermeni kaynağında kuzey Kafkasya Hunlarının şefi ve Hazar hakanının vassalı olarak "Alp Ilut'uer"adının zikredildiğini" söylemiştir (Donuk, 1988: 21). Türgişlere bağlı yaşayan Azlar (Batı Sayan-Altay bölgesi), Türgişler tarafından atanan bir *elteber* ile yönetilmekteydi. Başka bir örnek vermek gerekirse Kök Türklere tâbi olan Karluklar ve Uygurlar *elteberler* tarafından yönetilmekteydi (Golden, 2006: 167-170). Buradan bir sonuç çıkartmak gerekirse elteber sözcüğü "boy yönetici" olarak ele alabiliriz. *Elteber* unvanı "beg" düzeyindeki kişilere verilen bir görev adlarıdır. Boyların başındaki yüksek memurların taşıdığı unvanlardan birisidir.

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*uygur **elteber** yüzce erin ilgeri tezip bardı.* "Uygur ilteberi yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti." (BK D 37).

Sözcüğünzaman içerisinde adlaşarak kişi adı olarak kullanıldığı Köl Tegin yazıtında şu şekilde şu şekilde tanıklanmıştır:

*toygun **ilteber** (KT KD).*

elteber; elteberlig "elteberlikle yönetilen boy" (elteber+lig)

Şirin, *elteberlig* sözcüğü "ilteberle yönetilen (boy, bodun)"olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 394). Tekin, bu sözcüğün kökünü *elteber* olarak almakta ve "sahip olan" anlamında sıfatlar türeten {+lIg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82). Bk. Elteber.

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

eki ***elteberlig*** *bodun.* "iki ilteberli halk." (BK D 38).

erkin "batı Kök Türklerin Sağ kanadını oluşturan her bir boyun lideri" (<erk+in)

Şirin *erkin* sözcüğü için "On Okların batı kanadını oluşturan Nu-shih-pi-lerin her bir okunun başındaki yönetici" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2016: 364). Kafesoğlu, *On-Oklar* için "büyük ihtimal 'Tarduş' diye deadlandırılan Töles grup olduğunu, AltaylardanSeyhun (Sır-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede göründüğünü ve Çu ırmağı- Isık göle göre, 5'i doğuda To-lu (sol kanad), 5'i batıda Nu-şi-pi (sağ kanad) adı ile 10 kabileden kurulu olup "Batı Kök Türkleri" diye de anıldığını" söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 94).*Erkin* sözcüğünün kökünü *erk* 'güç ve kuvvet' ad kökü olarak alırız. Tekin, {+An} eki için addan ad türeten bir ek olduğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 79). Yıldırım, *erkin* sözcüğünün "Juan-juan devlet tekilâtı içerisinde birkaç yerde geçtiğini ve Tabgaçlara (517) vergi sunmak üzere gönderilen Wei-pi-chiang adlı kişinin unvanı" olduğunu söylemiştir. Bu dayanarak erkin sözcüğünün elçilikle ilgili bir mahiyeti olduğunu düşünmektedir (Yıldırım, 2015: 80-81).

Modern Türk lehçelerinde *erkin* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *erkin* sözcüğünü "siyasî, iktidarî, hukukî özgürlüğe sahip olan, özgür ve hür kişi" anlamında kullanılmıştır (ÖTİL II, 2008: 49).

Kazak Türkçesinde *erkin* sözcüğü "kendi kaderine kendisi karar veren, bağımsız" anlamına gelmektedir (KETS V, 2011: 350).

Altay Türkçesinde *erkin* sözcüğü "özgürlük ve irade" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 84).

Moğolca *erkim* sözcüğü "en yüksek, en iyi, önemli üstün, hürmete layık ve şerefli kişi" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 525).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ulug ***erkin*** *azkınya erin tezip bardı.* "Ulug Erkin azıcık adamıyla kaçıp gitti." (KT D 34)

Sözcüğün zaman içerisinde adlaştığı kişi adı olarak kullanıldığı Taryat K 6'da şu şekilde tanıklanmıştır:

bilge seŋün uz öŋ erkin (Ta K 6)

ıdukkut "boy lideri" (ıd-k kut)

Golden, *ıdukkut* terimi için "Türk Kaganlığına bağlı bazı Türk boylarının (Basmıl gibi) liderlerinin sanı olduğunu ve bu sanı taşıyan *A-shih-na* sülalesinin bir koluna mensup kişiler" olduğunu söylemiştir (Golden, 2006: 167). Kafesoğlu, *Basmıl*'lar için "(Çincede Pa-si-mi) idi-kut (hükümdar)'unun Türk olduğu belirtilen bu kavmin aslen yabancı olup Türklerle karıştığı ileri sürüldüğünü" söylemiştir (Kafesoğlu, 2014: 94). Golden, "Turfan bölgesinde kurulan Uygur/Toquz Oğuz devletinde Basmıl unvanı *ıduq qut/ıdıqut*'un (iduq 'gönderilmiş, yani gökten gönderilme,' kutsal+qut) Turgan-Koço hükümdarı tarafından benimsendiğini" söylemiştir (Golden, 2006: 193). Şirin, *ıduk* "kutsal" sözcüğü *ıd-* "göndermek" eyleminden *+k* eylemden türemiş ve kalıplaşmış bir adıdır. Sözcüğün "gönderilmiş" anlamından "kutsal" anlamına ulaşması, ilişkilendirildiği kişi veya kavramın "yüce bir güç muhtemelen Tanrı tarafından gönderildiği" inancıyla ilgili olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 194). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *ıḍuk* sözcüğünü "mübarek olan her şey; Aslı serbest bırakılan her hayvana ıḍuk diye verilen ad" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 31). Eski Türkçede *ıduk* sözcüğü "kutsal, mübarek" anlamında olduğu *kut* sözcüğü ise "talih, baht ve Tanrının lütfu" anlamına gelen iki sözcüğün birleşiminden ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Sözcük sadece Kök Türk yazıtlarında geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yegirmi yaşıma basmıl ***ıduk<k>ut*** *uğuşum bodun erti. "*Yirmi yaşımda, Basmıl Idukkut'u, ki o, halkım boyumdu." (BK D 25).

ışbara

Clauson, *ışbara* sözcüğünün anlamını Klayaştorniy'in *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki* adlı eserine dayanarak "üst düzey bir unvan; lord ve prens" anlamlarına

geldiği söylemiştir. Sözcüğün Toharca yoluyla Türkçeye geçtiğini Sanskritçe *iśvara* "efendi, prens" anlamlara geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 257). Donuk, "Kök Türk devlet hakanlarından birinin adı bilindiği üzere *Işbara* (581-587)" olduğunu söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah eder: "Tuna Bulgar devletinin kurucusu olan ve Bizans kaynaklarında Asparuh (Esperuh) diye anılan şahsın adının da Işbara olduğu, bunun da Türkçede yaygın bir kelime olan "çapar" sözü ile ilgilidir." (Donuk, 1988: 18).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Küli Çor yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kagan inisi el çor tegin kelip ulayu tört tegin ***ışbara*** *bilge küli çorug yoglat<d>ı.* "Kaganın kardeşi El Çor Tegin gelip ve diğer dört prens gelip Işvara Bilge Küli Çor'un cenaze törenini yaptı." (KÇ 24).

Sözcüğün zaman içerinde adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ışbara seŋün yarlakar (Ta B 7).

ışbara; ışbaras(<ışbara+s)

Şirin, *ışbaras* sözcüğünün anlamını "*ışbara* unvanının çokluk biçimi, ışbaralar" olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 364). Poppe, {+s} çokluk eki olduğunu "Türkçede sadece kabile isimlerindeki arkaik bir son ses olarak" bulunduğunu söylemiştir (Poppe, 2008:100). Bk. Isbara.

Sözcük sadece Uygur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bıŋ başı tölis külüg eren tarduş begler oglı başı tarduş külüg eren tarduş ***ışbaras*** *beş bıŋ er başı ışbara seŋün yaglakar*. "Binbaşı Töliş Külüg Eren; Tarduş Beglerin Oglı; Binbaşı Tarduş Külüg Eren Tarduş Işbaralar beşbinbaşı Alp Işvara General, yağlakar." (Ta B 7).

iç

Clauson, *iç* "iç veya birşeyin içi" almamına geldiğini başlangıçta somut anlamlarda kullanıldığını söylemiştir. *İç* sözcüğü başlangıçta "insan vücudunun içi" sözcüğünü olarak kullanılırken zaman içerisinde soyut anlamlar kazanmıştır (Clauson, 1972: 17). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *iç* sözcüğünü "her şeyin içi" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 16). Şirin ise bu sözcüğün anlamını "has, hassa, kagana bağlı; siyasi merkez" olarak vermiştir (Şirin, 2016: 412).

Modern Türk lehçelerinde *iç* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *iç* sözcüğü "bir şeyin içerisi, dahili ve iç tarafı anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 497).

Özbek Türkçesinde *iç* sözcüğü "mekânın içi ya da bir şeyin ortası" anlamında kullanılmıştır (ÖTİL II, 2008: 248).

Kazak Türkçesinde *iç* sözcüğü "iç tarafı veya ortası" anlamında kullanılmaktadır (KETS XV, 2011: 737).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

iç *ılagım ötüken yiri.* "Has otlağım Ötüken." (Ta B 5).

Sözcüklerin zaman içerişinde adlaştığı kişi adı ve unvan niteleyici olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

el ***iç*** *çor küç bars (Ye 14/1).*

iç; içre "gizli bilgi, siyasi merkez" (<iç+re)

Clauson, *içre* sözcüğünü "gizli ve fiziki olmayan zihinlilik süreci" olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 17). Şirin, *içre* sözcüğün ilk anlamını "gizli, devlet, savaş vs. sırrı içeren (bilgi)" ikinci anlamını ise "siyasi merkez, yönetim merkezi" olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 412). Tekin, *içre* sözcüğünün kökünün *iç*olduğunu ve {+rA) addan ad yapan yer zarfı türeten ekin getirilmesiyle oluştuğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 83).

Modern Türk lehçelerinde *içre* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *içəri* sözcüğünün "dâhile ve dâhilde" anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 499).

Özbek Türkçesinde *içre* sözcüğünün "içinde ve ortasında" anlamında kullanılmıştır (ÖTİL II, 2008: 252).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*apa tarkangaru **içre** sab ıdmış. "*Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş." (T 34).

iç; içreki "içerdeki dâhilî" (<iç+re+ki)

Şirin *içreki* sözcüğü için *taşra* sözcüğünün karşıt anlamlısı olarak vermiştir. *İç* sözcüğüne sırasıyla yön ve aitlik eki almış biçimi olduğunu ifade eder. Eski Türkçede sözcük kalıplaşarak "içeri, içeride, içeriye ve gizli anlamlarını kazanmıştır (Şirin, 2015: 61). Bk. İç.

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'da geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*anta **içreki** bodun kop maŋa körür.* "Orada bulunan tâbi halklar tamamen bana bağlıdır." (BK K 2).

Sözcük zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tör apa içreki (Ye 11/1).

kagan "hakan, kagan, han, hükümdar"

Clauson, *kagan* sözcüğünü "Türk kavminin seçilmiş bağımsız lideri" anlamında köklerinin çok eskiye dayanan bir unvan olduğunu belirtir. *Kagan*ve *kan* unvanları arasındaki ilişki konusunda çekimser davransada esasında "büyüklük ve küçüklük" farkının olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 630). Donuk, *kagan* sözcüğü için "Köl Tegin ve Bilge Kagan kitabelerinde Türk hükümdarı için yalnız *kagan*" unvanı kullanılmıştır. Ancak "Tonyukuk kitabesinde de aynı durum görülmekte ve sadece Kırgız hükümdarı için *kan*" unvanı geçmektedir (Donuk, 1988: 24). Yıldırım, *kagan* sözcüğün "juan-juan hükümdarlarının da bu unvanı taşıdığını" söylemiştir. Bu

unvanın ismin sonuna eklenen bir terim olmadığını ve iktidara geldikten sonra alınan unvan olduğunu söylemiştir. *Kagan* unvanı "Asya Hunlarında M.Ö. I. yüzyılda *hu-yü*(wak-wa) şeklinde kullanılan unvan miladî III. yüzyılda Kafkasya Hunlarında, Ak-Hunlarda, Tabgaçlarda ve sonraki hemen tüm Türk devletlerinde ve topluluklarında kullanılmış" olduğunu söylemiştir (Yıldırım, 2015: 78-79). Yenisey Yazıtları'nda *kagan* sözcüğü hiç kullanılmamıştır. Zira Yenisey yazıtlarında *kagan* terimi yerine *kan* sözcüğü kullanılmaktadır. Bunun nedeni yazıtları yazanların *kaganlık* sahibi olmaması ve birleşik boy yöneticileri için ise *kan* sözcüğünün yeterli olmasıdır.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *kagan* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *xaqan* sözcüğü "Eski Türk ve Moğol hükümdarlarına verilen ad" olarak anlamını vermiştir (ADİL II, 2006: 415).

Özbek Türkçesinde *xåqån* sözcüğünün anlamını "kadim Türk ve Moğol hükümdarlarının devlet başkanlara verilen en üst unvan ve o unvana sahip olan şahıs" olarak vermiştir (ÖTİL IV, 2008: 417). Özbek Türkçesi *kagan* sözcüğü sözlüklerde madde başı olarak yer almasa da Özbek Türkçesi tarih ve edebi metinlerinde *qågån* ve *qåån* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Kazak Türkçesinde kagan sözcüğü "Eski Türk devletlerinde ve tayfalarında birleşik devlet başkanı" alamına gelmektedir (KETS 8, 2011: 700).

Çuvaş Türkçesinde *kagan* sözcüğü "kagan" anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 61).

Moğolcada *hagan* sözcüğünün anlamı "kagan, hakan, han, büyük han, imparator; kral (bunun her iki şekli de az çok birbirinin yerine kullanılır; fakat bugünkü Moğolcada '*kan'*sözcüğü "küçük rütbeli idareciler için kullanırken, '*hagan*' yalnızca '*büyük han'* için kullanılır" (Lessing, 2003: 1397).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmştır:

türk bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım ***kaganıg*** *ögüm katunug kötürügme teŋri il berigme teŋri türk bodun atı küsi yok bolmazun teyin özümin ol teŋri kagan olurtdı.* "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kaganı annem hatunu yükselten (ebedî) gök, yurt veren (ebedî) gök tahtına oturttu." (BK D 20-21).

Siyasi sözcüklerin zaman içerisinde adlaştığı görülmektedir. Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır.

bilge kagan (BK K 1).

kagan; kaganlıg"devleti olan, bağımsız" (<kagan+lıg)

Şirin, *kaganlıg* sözcüğünü "kaganı olan, kaganlı; bağımsız" olarak anlamlandırmıştır (Şirin: 2016: 395). Sözcüğün kökünü *kagan* ad kökü olarak almaktayız. Tekin, "sahip olan" anlamında sıfatlar türeten {+lIg} ekinden türediğini söylemektedir (Tekin, 2016: 82).

Modern Türk lehçelerinde *kaganlık* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *xaqanlıq* sözcüğünün birinci anlamı "padişahlık ve hükümdarlık" olsa da ikinci anlamı ise "kaganın hükmü altında olan" demektir (ADİL II, 2006: 415).

Özbek Türkçesinde *xåqånlıq* sözcüğün anlamını "kaganlık vazifesi" vermiştir (ÖTİL IV, 2008: 417).

Moğolcada *hagantu* şeklindeki sözcük "Kaganlı, İmparator ya da Kralı olan" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1399).

Sözcük sadece Kök Türk Yazıtlarında geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*neŋ yerdeki **kaganlık** bodunka bintegi bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş.* "Herhangi bir yerdeki kaganı olan halka benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?" (T 56-57).

kan "hakan, han, hükümdar"

Donuk, *kan* sözcüğü için "bazı araştırmacılar tarafından kore dilindeki *kwan* ve Çincede *kuan* kelimeleri ile ilişkilendirmek suretiyle yabancı menşeye bağlanmak istenmiş ise de unvanın Türkçe olduğuna dair deliller öne sürülmüştür. Mesela Uygur lehçesinde mevcut *tänrikän* sözünün son hecesi Türkçe *qan* unvanından başka bir şey" olmadığını söylemiştir (Donuk, 1988: 27-28). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *xān* sözcüğünü "Afrasyab'ın oğullarına *han* denir, Afrasyab'ın kendisi ise hakan'dır" demiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 412). Yıldırım, *kan* sözcüğünün "juan-

juan'larda da kullanıldığını ve iki yerde rastlandığını" söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah eder: "V. Yüzyılın başlarında Juan-juan idareci sülâlesinin ileri gelenlerinden biri olarak iktidar mücadelesi veren *He-to-han*adında biri zikredilmektedir. Bu verilere göre Juan-juan soylusunun adının He-to *Han* olarak telaffuz edilmesi mümkün olduğunu ve bu unvanların kagan yerine kullanılmıştır" (Yıldırım, 2015: 79-80). Kök Türklere tâbi olan Kırgızların yöneticilerine "kan" denmekteydi. Golden, "Yenisey bölgesinde bulunan Türk veya Türkleşmiş bir boy birliği olduğunu ve bu boyları kaganların yönettiğini" söylemiştir (Golden, 2006: 168). Tonyukuk Yazıtı'nda (T 28) *Kırgız kaganı* değil de *Kırgız kanı* olarak bahsetmektedir. Bu da şunu gösteriyor ki *kan, kagan*'a bağlı veya kagandan bağımsız, küçük, imparatorluk seviyesine yükselmemiş devlet sahibi olduğu düşünülebilir. Taryat yazıtında Uygur kaganının, son Türk kaganı Ozmış'tan kagan değil de "ozmış kan" olarak söz etmesi ilginçtir (Ta D 9).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmektedir. Sözcük Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

türk bodun ***kanın*** *bulmayın tabgaçda adrıltı kanlantı.* "Türk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu." (T 2).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *kan* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *xan* sözcüğü "Orta asırlarda doğu devletlerinin çoğunda feodal yöneticilerin unvanı ve bu unvanı taşıyan kişi" anlamına gelmektedir (ADİL II, 2006: 421).

Özbek Türkçesinde *xån* sözcüğün anlamını "Türk ve Moğol halkları hükümdar unvanı" olarak vermiştir (ÖDİL III, 2008: 410).

Kazak Türkçesinde *xan* sözcüğü "devletteki en büyük (rütbeli) kişi, lider ve yönetici insanlar" anlamına gelmektedir (KETS 15, 2011: 153).

Altay Türkçesinde *kaan* sözcüğü "kagan, hakan ve kral" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 92).

Çuvaş Türkçesinde *xun* sözcüğü "han" anlamına gelmektedir (Yegerov, 1964: 303).

Moğolcada *han* sözcüğü "han, kral, bey, baş, başkan ve şef" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1429). En son 1911'de kurulan Moğol devletinde merkeze doğrudan bağlı dört "oymağ" yani il bulunmaktaydı. Bu illerin başındaki yöneticilere "han" denmekteydi.

Siyasi terim olarak kullanılan bu sözcük zaman içerisinde adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Sözcük Yenisey Yazıtları 30/4 şu şekilde tanıklanmıştır: *kara **han** (Ye 30/4).*

kamag

Clauson, *kamag* sözcüğünü Farsçadan *hamāg* biçiminde Türkçeye geçmiş olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 627). Şirin ise "*kamag* 'hepsi, bütünü, tümü; toplam' sözcüğü ses değişiklerine bağlı biçimsel farklılarla günümüz Türk lehçelerinin kimisinde yaşamaktadır. Ttü. *kamu*, Az. *hamı,* Hak. *hamıh*, Şor.,Oyr, *kamık*. Tuv, *hamık* vd. Türkiye Türkçesinde Dil devrimi'ni izleyen yıllarda Arapça efkâr-ı umumiye karşılığında *kamuoyu*, Arapça *amme* karşılığında *kamu* sözcüğünün getirildiğini" söylemiştir (Şirin, 2015: 180-181).

Sözcük Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*türk kara **kamag** bodun ança timiş. "*Türk halkı içerisindeki sıradan topluluk söyle demiş." (BK D 8).

katun "kaganın annesi, kagandan sonraki büyük unvan"

Clauson, *katun* sözcüğünü "Soğdca kökenli olduğunu ve Soğdca *χwt'y* "kral, hükümdar", *χwt'yn (χwt'ēn)* sözcüğünün ise "kralın veya hükümdarın eşi" anlamlarına geldiğini sözcükteki /u/ ünlüsünü uzun olarak okunması" gerektiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 602). Donuk, *katun* sözcüğünü için "Türk devletlerinde bilhaasa 6. asırdan itibaren Khagan unvanı ile birlikte başlayıp yaygın bir şekilde zamanımıza kadar geldiğini" söylemiştir (Donuk, 1988: 29). Kafesoğlu, "Türk devletlerinde *hâtun*lar söz (Hâtunluk hukuku) sahibi" olduklarını söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izahe eder: "Aralarında devlet siyasetine yön verenler, devlet reisliği yapanlar ve nâip olarak devleti idare edenler olduğunu 585 ve 726 yılları arasında Çin elçilerinin kabulünde Kök-Türkler *hâtun*ları hazır bulunduklarını ve ayrı sarayları ve buyrukları bulunan hâtunlar umûmîyetle devlet

meclislerine katılırlar, bazen elçileri ayrıca kabul edelerdi" (Kafesoğlu, 2014: 259). Gömeç *katun* sözcüğü için "kaganlar gibi töre ile *katun*luk tahtına oturan, *katun*ların tahta çıkışları da tıpkı kaganlar gibi bir merasimle" yapıldığını söylemiştir (Gömeç, 1997: 89). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *kātun* sözcüğü Afrâsyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı olduğunu söylemiştir; *Xān īşı bolsa kātun īşi kalır* "Hakanın işi olduğu zaman hatunun işi bırakılır" atasözüyle örneklendirmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 177). Yıldırım, *hatun* sözcüğünün "Juan-juan hükümdarlarının eşlerine verilen bir ad olduğunu ve Türklerdekilerin aksine devlet idâresinde herhangi bir *hatun* unvanının görülmediğini" söylemiştir (Yıldırım, 2015: 80).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *katun* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *xatın* sözcüğü "kadın ve hanım" anlamlarında kullanılmaktadır (ADİL II, 2006: 431).

Özbek Türkçesinde *xåtın* sözcüğün anlamını "kadın" anlamında kullanılmıştır (ÖTİL IV, 2008: 415).

Kazak Türkçesinde *qatın* sözcüğü "zevce, eş ve kadın" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 302).

Moğolcada *katun* sözcüğü "kadın, kraliçe, prenses; karı, kadın, eş" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1459).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:
umay teg ögüm ***katun*** *kutuŋa inim köl tegin er at bultı.* "Umay gibi Kraliçe annem talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu." (KT D 31).

Siyasi terimlerin zamanla kalıplaşarak adlaştığı ve kişi görülmektedir. Sözcük Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ilbilge katun (KT D 11).

kara "kalabalık boy"

Kara sözcüğün birçok yerde *bodun* ile birlikte kullanılmaktadır. Kafesoğlu, *kara bodun* sözcüğü "aşağı avam sınıfı" değilde "asıl, büyük, kalabalık bodun" olarak

açıklamaktadır. (Kafesoğlu, 2014: 233). Gömeç, *kara* sözcüğünün ilk anlamanın "renk" olduğunu vermiştir. Daha sonra terimin kulanım alanını şu şekilde izah etmektedir: "Kök Türk Kaganlığının kurucusu olan Bumın'ın herhalde büyük oğlu Kara Kagan (552- 553) unvanını taşımakla beraber, devletin batısını teşkil eden ve On Okların idarecisi durumunda olan, İstemi'nin 576'da ölümünden sonra babasının vazifesini üstlenen oğlu Tardu'nun unvanı da Kara Çor'dur." (Gömeç, 2010: 29). Şirin, bu sözcüğün anlamını "sıradan kişiler, alt tabaka, avam, halk" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 395).

Modern Türk lehçelerinde *kara* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *qara* sözcüğü "alt tabaka ve avam" anlamlarına gelmektedir (ADİL III, 2006: 46).

Özbek Türkçesinde *qårå* sözcüğü '*qårå xålq ve ådäm*' anlamlarında olup " kültürlü olmayan, bilgili olmayan kimse ve cahil kişi" anlamında karşımıza çıkmaktadır (ÖTİL III, 2008: 336).

Kazak Türkçesinde *qara* sözcüğünün ilk anlamı "siyah" ikinci anlamı ise "bir şeyin gölgesi" olarak verilmiştir (KTS, 1984: 162).

Altay Türkçesinde *kara* sözcüğü "siyah ve kara" anlamının yanı sıra "kötülük, kötü ve suç" anlamlarına geldiği de görülmektedir (ATS, 1999: 97).

Çuvaş Türkçesinde *hora* sözcüğü "siyah" anlamına gelmektedir (ÇTS, 1950: 48).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtlarında geçmekte olup Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kara *igil bodunug yok kılmadım.* "Sıradan halka dokunmadım." (ŞU D 2).

Bengü Taşlarda "kara ve sıradan kişiler (avam)" anlamları ile birlikte kişi adı ve yer adı olarak da kullanılmaktadır.
kara *han (Ye 30/4).*

kunçuy “prenses”

Clauson, *kunçuy* sözcüğün Çincede*Kung-chu* şeklinde olduğunu ve Türkçeye *kunçuy* şeklinde geçtiğini söylemiştir. Çince’de “İmparator Kızı” anlamına gelen *Kung-chu* unvanının, Eski Türklere Çinlilerle resmî evlilikler yoluyla geçmişolabileceği düşünülmektedir. Kaganın eşine, kız kardeşlerine ve kızlarına verilen bir siyasî bir unvan olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 635). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *kunçuy* sözcüğü “kadınların soylu olanı, kunçuy, hatundan bir derece aşağıda olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 451).

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*siŋilim **kunçuyug** birtimiz.* “Küçük kız kardeşim prensesi (de ona eş olarak) verdik.” (KT D 20).

Siyasi terimlerin zamanla kalıplaşarak adlaştığı ve kişi görülmektedir. Sözcük Bömbögör Ön Yazıtı’nda şu şekilde tanıklanmıştır:

*şadil bilge **kunçuy** (*Bömbögör Ön 1-3).

küreg “kaçak, mülteci, casus” (<küre-g)

Tekin, *küre-* ‘kaçmak’ eylem köküne {-(x)g} eylemden ad türeten eylem sonucunu bildiren ekin gelmesiyle isimler türettiğini söylemiştir (Tekin, 2016: 87). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *küre-* sözcüğünü “kaçak” anlamına geldiğini söylemiştir: *kul küredi*. “köle korkusuzca kaçtı” örneğini de eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 462). Şirin *küreg* sözcüğünün anlamını “kaçak ve mülteci” olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 413). Runik metinlerde *küreg* sözcüğünün “kaçak ve mülteci” anlamlarının yanısıra “casus” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük sadece Tonyukuk Yazıtında geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanılanmıştır:

*türgiş kaganta **küreg** kentü.* “Türgiş kaganından mülteci geldi.” (T 29).

oguş “aile, boy”

Kafesoğlu, *oguş* sözcüğünü "aile" olarak anlamlandırmaktadır. Sözcüğü şu şekilde izah etmektedir: "Eski Türk cemiyetinde ilk sosyal *âile* bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığına dayanıyordu" demiştir (Kafesoğlu, 2014: 219). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de oguş sözüğü için "aşiret" anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 29). Şirin, *oguş* sözcüğünü "boy ve kabile" anlamında vermiştir (Şirin, 2016: 396).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

anta toŋra yılpagutı bir ***oguşug*** *toŋra tegin yogınta egire tokıdım.* "Orada Tongralardan bir kahraman boyunu Tongra Tegin'in mateminde çevirip dövdüm." (BK D 31).

oksuz "boyu olmayan" (<ok+suz)

Ok sözcüğü "büyük bir boy içindeki gruplara verilen ad" anlamlarına gelmektedir (ESTY I, 1974: 437). Şirin, *oksuz* sözcüğü için "boy örgütü olmayan" anlamındaki sözcüğün kökünü *ok* 'silah' anlamından metaforlaştığını "temel, dayanak ve teşkilat" gibi anlamlara geldiğini ifade etmiştir (Şirin, 2015: 158). Kaşgarlı Mahmud *DLT'*de *ok* sözcüğü için "evin orta direği" anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 17). Kaya, *ok* sözcüğünü mecazi olarak "bağlılık" olduğunu, *oksuz* sözcüğü için ise "bağsızlık, hürrüyet ve bağımsızlık" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Kaya, 2010: 264).Altay Türkçesinde *ok* sözcüğü "ok ve kurşun" anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 138).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Bilge Kagan D 4'de şu şekilde tanıklanmıştır:

ekin ara idi ***oksuz*** *kök türk eti ança olurur ermiş.* "İkisinin arasında (bölgede) pek dağınık hâldeki Türkler öylece yaşıyorlarmış."

öge "idareci, memur"

Clauson, *öge* sözcüğü için "baş idareci ve hükümdar memuru" olarak anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 121). Gabain, *öge* sözcüğünün kökünü ög- 'övmek' olarak eylem kökünden alır ve anlamını "şöhret" olarak vermektedir (Gabain, 1988: 51). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *öge* sözcüğünü "akıllı, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı, Tegin'den bir derece aşağı" olduğunu söylemiştir

(Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 44). Hunkan'a göre *öge* sözcüğü "Selcuklu zamanında gulâmlarca ve bazı ayırt edici ön sıfatlarla birlikte hanedan mensuplarınca kullanılan unvan" olduğunu söylemiştir (Hunkan, 2015: 115).

Sözcük Yenisey Yazıtları'nda içerisnde Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*el **ögesi** ınançu bilge irig öltim.* "Devletin başbakanı, mutemet Bilge İrig olan ben öldüm." (Ye 21/1).

şad

Clauson, şad sözcüğünün "kökeninin İran kökenli olduğunu fakat hangi diyalekten olduğunu bilmediğini fakat Saka *şao*, Sogd. '*γşyδ*, Pehlevi *şāh*, eski Pehlevi *γšāyaδĭya* ile karşılaştırılabileceğini ve görevi bakımdan kagandan sonra geldiğini ve kagan'ın oğlu veya kardeşi tarafından kullanılan bir unvan" olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 866). Donuk, "Kök Türklerin menşe efsanesine âit Çin kaynaklarında *Na Tu-Liu Şad* (No-tu-lu şad) şeklinde geçmekte olduğunu ve I. Kök Türk imparatorluğu devrinde Bizans elçisi Valentinus'u 576'da Aral gölü havalisindeki Türk bölgesinde karşılayan Türk-Şad'da aynı unvanı taşıyan bir Türk prensi" olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 33). Şirin, *şad* sözcüğünü "yabgu ile birlikte kagandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kaganın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği bir unvan" anlamına geldiğini söylemiştir (Şirin, 2016: 371).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*inim köl tegin birle eki **şad** birle ölü yitü kazgantım. "*kardeşim Köl Tegin ile (ve) iki şad ile öle yite elde ettim." (KT D 27).

Sözcüğün zamanla kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı Yenisey yazıtında yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*sangur **çad** (Ye 42/3).*

şad; şadapıt

Clauson *şadapıt* sözcüğünün kökünü *şad* olarak alır ve *şad*'ın maiyeti demek olan *apı*:*t* sözcüğün birleşmesinden oluştuğunu ve anlamını "*şad* maiyetindekilerin

taşıdığı bir unvan" olduğunu belitmiştir (Clauson, 1972: 867). Gömeç, şadapıt sözcüğünü "iki ayrı kelimeden teşekkül ettiğini ve bunlardan birisi *şad* diğerinin ise *apa* sözcüklerinden birleşiminden" doğduğunu söylemiştir (Gömeç, 2006: 5).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisnde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ulayı iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum berye ***şadapıt*** *begler yırya tarkat buyruk begler otuz [tatar] <…>tokuz oguz begleri bodunı bo sabımın edgüti eşid katıgdı tınla.* "Evvela küçük kardeşlerim çocuklarım birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar ve beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar ve beyler. Otuz Tatar<…> Dokuz Oguz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin."(KT G 1-2).

tamagaçı "mühürdar" (<tamaga+çı)

Clauson, *tamagaçı* sözcüğünün kökünü "tamğa" olarak almıştır. *Tamga* sözcüğü ise, başlangıçta bir marka veya marka mülkiyeti olarak ifade etmiştir. Bu uygulamının atlar, sığırlar ve diğer hayvanlar için uğulandığını "mühür" anlamına geldiğini de eklemiştir. *Tamagaçı*, tamğa 'mühür' ile ilgili görevli bir subayın resmi unvanıdır. İkinci terimin yani tamğa kelimesinin anlamı değiştiği için, kelimeyi çoğu bağlamda güvenle çevirmek imkânsız demiştir (Clauson, 1972: 505). Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de *tamga* sözcüğünü "hakanın vb.'nin damgası (mühürü)" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 184). İzgi, *tamgaçı/damgacı* sözcüğün "tâyin ve para işlerine" baktıklarını söylemiştir (İzgi, 2014: 79).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

on ok oglum türgiş kaganta makaraç ***tamgaçı*** *oguz bilge* ***tamgaçı*** *kelti.* "On ok evladım Türgiş kaganından Mühürdar Makaraç (ile) Mühürdar Oğuz Bilge geldi." (KT K 13).

tat "yabancı, töresiz, farklı"

Clauson, *tat* sözcüğünün birçok araştırmacı çok çeşitli görüşler ortaya konduğunu söylemiştir. *Tat* teriminin en basit anlamı "yabancı", diğer bir anlamı "uymayan" anlamına geldiğini zikretmiştir (Clauson, 1972: 449). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *tat* sözcüğünün iki anlamı vardır: ilk anlamı *tat* sözcüğün bütün Türklerin nezdinde Fars; Yağma ve Toxıların nezdinde Uygur kâfirleri olduğunu söylemiştir (Ercilasun,

Akkoyunlu; 2015: 317). *Tat* sözcüğü Türkler için "töresiz veya töreyi bilmeyen" anlamında kullanılmıştır. Bunu şu şekilde örneklendirmek gerekirse; çölün iki yakasında devlet kurmuş Uygurlardan Budist olan Turfanlılar kendilerine "Türk Uygur" Karahanlı tarafı için ise "tat Uygur" derken, Müslüman Karahanlılar da kendilerine "Türk Uygur" derken Budist Uygurlar için "tat Uygur" demektedirler. Barthold, *tat* sözcüğünü etnografik bir ad olarak günümüzde sadece kafkasya'da kullanılmakta olduğunu, orada yaşayan halkın İran-Türk dillerinden meydana gelmiş bir dille konuşan Yahudilere verilen bir ad olduğunu söylemiştir. *Tat* sözcüğünü Türkistan'da Türkmenlerinde kullandığını eklemiştir (Barhold, 2017: 75). Günümüzden örnek vermek gerekirse Türkmenistan'ın kuzeydoğu bölgesinde yaşayan iki lehçeli (Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesi) karışık konuşan halka *tat* denmektedir. Güney Azerbaycan Türkçesinde *tat* sözcüğü "bir yerde oturan yerli ve göç etmeyen" anlamında kullanılmaktadır (ATDK, 1992: 273). Kıbrıs Türkçesinde *tat* sözcüğü "konuşması düzgün olmayan, kekeme; çirkin ve sevimsiz" anlamına gelmektedir (KTEA, 2007: 540). Anadolu ağızlarında kullanılan *tat* sözcüğü "dilsiz, kekeme; çirkin ve sevimsiz" anlamına gelmektedir (alıntılayan KTEA, 2007: 540); (aktaran; DS, 1993: 3841). *Tat* sözcüğü zaman içerisinde "kekeme ve dilsiz" anlamını kazanmasına karşın yabancıların konuştuğu dilin anlaşılamasından veyahut Türkçe öğrenmiş olan Farsların Türkçe peltek konuşmasından kaynaklanmış olabilir.

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

on ok oglıŋa ***tatıŋa*** *tegi bunı körü biliŋ.* "On ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin." (KT G 12).

tarkan

Clauson, *tarkan* sözcüğünü "eski ve yüksek derecede bir unvan olduğunu Hun kökenli bir unvan olduğunu ve eski Çince *dān-ɣwaɣ'* ile karşılandığını" söylemiştir (Clauson, 1972: 539). Gabain, "şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların Türkistan dillerinden, özellikle orta İran dillerinden gelmiş olabileceğini ekler ve *tarhan* sözcüğünü *tar*köküne {+han} ekinin gelmesiyle oluştuğunuizah etmiştir (Gabain, 1988: 42). Yıldırım, *tarhan*sözcüğünün "Juan-juan devlet teşkilâtında kullanılan bir unvan olduğunu belki de kağanın kardeşlerine tarhan unvanı verilmekte ve Çin kaynaklarında ise bu unvanı ad olarak kaydettiğini" söylemiştir (Yıldırım, 2015: 82). Donuk, *tarkan* sözcüğün "çeşitli devirlerde muhtelif Türk topluluklarında farklı

mânalarla ifade edildiğini; Kök Türklerde "yüksek asalet derecesi", Uygurlarda "vekil, nazır" 10. Asır Oğuzlarında sü başından (başkomutan) sonra gelen makam sahibinin unvanı ve Hazarlarda, Hudûd'ul Âlem'e göre hükümdar unvanı (Tarkhân Khagan); İbn Hurdadbih (9.asır)'e göre "hükümdardan sonra gelen kişi" olarak geçmekte olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 44). Eski Macarcada kavim adı olarak kullanılan *tarján* terimi Eski Türk devletlerinde (Hazar) kullanılan *tarkan* unvanı "komutan, kral naibi" gibi anlamlara gelmektedir (Berta, 2002: 24). Moğolca *darha* ad kökü "ayrıcalık, imtiyaz, görev veya başarı yoluyla elde edilen ayrıcalıklar" anlamlarına gelmektedir. Moğolcada *darhan* sözcüğü "esnaf, zanaatkâr, vergi ve resmi sorumluluklardan muaf kimse, dini sebeplerle ayrılan ve bu yüzden de dokunulmaz olan alan veya yer, kutsal, büyük ve meşhur" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 375). Özbek Türkçesinde *därxån*/*tärxån* sözcüğü "vergiden muaf kişi ve imtiyazlı" anlamına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 569).

Sözcük Kök Türk ve Uygur yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

İnançu apa yargan ***tarkan*** *atıg birtim.* "İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim." (KT B).

tarkan; tarkat

Şirin, *tarkat* sözcüğü "*tarkan*'ın çokluk biçimi, tarkanlar" olarak ifade etmektedir. (Şirin, 2016: 372). Poppe, {+t} çokluk eki Türkçede yalnız birkaç arkaik kelimede, bir ek olarak korunmuştur. Çoğunlukla Eski Türkçede karşımıza çıktığını söylemiştir (Poppe, 2008: 97). Moğolcada *darhad* sözcüğü "esnaflar, zanaatçılar, ücretsiz veya vergiden muaf kişiler, Mogolistan'da darhad kabilesi, Ordoslar'da Cengiz Han'ın hizmetinde görevli olan Moğollar, vergilerden ücretsiz işlerden ve resmi sorumluluklardan muaf kişiler" olarak bilinmektedir (Lessing, 2003: 375).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ulayı iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum berye şadapıt begler yırya ***tarkat*** *buyruk begler otuz [tatar] <…>tokuz oguz begleri bodunı bo sabımın edgüti eşid katıgdı tınla.* "Evvela küçük kardeşlerim çocuklarım birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar ve beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar ve beyler. Otuz

Tatar<…> Dokuz Oguz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin."(KT G 1-2).

taş "siyasî merkezin dışı"

Clauson, *taş* sözcüğünü "dış; dışarda" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 556). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *taş* sözcüğünü "dış, dışarı" olduğunu söylemiştir; *taş yir* "açık arazi ve yabancı ülke" örneğini de eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 409).Şirin, *taş* sözcüğünü"siyasal merkezin dışı" olarak anlamlandırmaktadır (Şirin, 2016: 413). Özbekistan devlet yapılanmasında Tashqi İşler Vazirliği "dış işleri bakanlığı" anlamına gelmektedir.

Modern Türk lehçelerinde *taş* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *täş* sözcüğü "uzak taraf, sırt, uzak yurt ve uzak yer" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL III, 2008: 20).

Kazak Türkçesinde *tas* sözcüğü "kimsesiz, kimi kimsesi olmayan, tam tepe ve tam tepesine" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 524).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*el tuttum bodun başladım **taş** yagıg yagıladım elledim.* "Devleti elimde tuttum, halkı yönledirdim, dış düşmanlar ile savaştım, (ordu) sevkettim. (Ye 45/4)

tegin "prens"

Clauson, *tegin* sözcüğünün çok eski bir unvan "kaganın oğullarına ve erkek kardeşlerine verilen ad, prens" anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 583). Donuk, *tegin* sözcüğü "prenslere ve hükümdar ailesi mensuplarına verilen bir unvan olarak gözükmekte" olduğunu söylemiştir. Unvanın kullanım alanını şu şekilde izah etmiştir: "Turfan Uygur kaganının unvanı olarak görülmekte ve Türk Bulgar kitabesinde "hanın kardeşi ve oğlu" anlamlarını taşımaktadır. *Tegin*ler ordu başında bir bölgeye yönetici olarak gönderildiğinde *yabgu* veya *şad* unvanlarını" kazandıklarını söylemiştir (Donuk, 1988: 48). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *tegin* sözcüğünün "asıl anlamının köle" olduğunu daha sonra Hâkaniye oğullarına için kullanılmaya başlandığını söylemiştir. Bu ismin kölelerden Afrâsiyab'ın oğullarına

geçtiğini eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 178). Sözcüğün Osmanlı öncesi Türk Tarihinde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Moğolcada *odçigin* sözcüğü "en küçük çocuk ve ateş tanrısı" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 939).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

tegin *eki şad inim köl tegin birle sözleşdimiz.* "Prens, iki şad (ve) kardeşim köl tegin ile sözleştik. (BK D 21).

Siyasî terimlerin zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığını Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yollug ***tegin*** *(KT G 13).*

tegin; tegit"prensler, şehzadeler"

Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *tegit* sözcüğünü *tegin* sözcüğün çokluk biçimi olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 152). Şirin, *tegit* sözcüğü "teginin çokluk biçimi, teginler, prensler" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 373). Bk. Tegin.

Sözcük sadece Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋri kanım atlıgı tokuz tatar yeti yegirmi az buyruk tonra ede seŋüt bıŋa uygur bodunı ***tegit****imin bo bitidökte kınıma turgak başı kagas ataçuk* $b^2g^2zk^2r^2$ *çigsi bıla baga tarkan üç yüz turgak turdu.*"Efendim, hanım atlı olarak Tokuz Tatar On yedi Az komutanı Toŋra Ede, Generaller, Bıŋa, Uygur Halkı prenslerimle beraber bunu yazdığım sırada hanımı gündüz devriyelerinin başı Kagas Ataçuk Begzeker Çigsi, Bıla Baga Tarkan ve üç yüz gündüz devriyesi bekliyordu."(Ta K 2).

teŋriken "ilâhî, majeste" (<tengri+ken)

Gabain, *teŋriken* sözcüğünün anlamını "ilâhî ve hazretleri" olarak tanımlamıştır. Sözcüğün kökünü ad kökü *teŋri* 'tanrı' olarak almış ve addan ad türeten, unvan bildiren {+KAn}ekinin gelmesiyle oluştuğunubelirtmiştir (Gabain, 1988: 44). Şirin *teŋriken* sözcüğü için "haşmetmeap, majeste" anlamında bir unvan" olarak kullanmıştır (Şirin, 2016: 372). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *teŋriken* sözcüğünü

Müslüman olmayan Türklerde "bilgin" anlamına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 501).

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Ongin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kanım baga ***teŋriken*** *eyin anta yorımış.* "Babam Baga Tenriken daha sonra bu şekilde devam etmiş." (O 5).

Siyasî terimlerin zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığını şu şekilde tanıklanmıştır:

tenriken *alp kutlug bilge kan (6. HT 1).*

terken "vilayet yöneticisi"

Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *terken* sözcüğünü "Karahanlılarda bir bölgeye hükmeden hâna hitap şekli" olduğunu "Karahanlı sülalesine mensup olmayanlara ve han olmayanlara bu şekilde hitap edilmeyeceğini" söylemiştir. "Ey kendisine itaat edilen" anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 191). Şirin, *terken* sözcüğünü "kadınların ve erkeklerin ortaklaşa taşıyabildiği yüksek bir unvan" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 373). Yenisey Yazıtları'nda *terken* sözcüğü "makam; vilayet yöneticisi" olarak geçmektedir (Alimov, Kormuşin, Mozioğlu ve Yıldırım, 2016: 556). Gömeç, sözcüğün "kökeninin *tengri* olduğunu zaman içerisinde *tengriken, terken'*e dönüşüp; erkek sanıolarak kullanılırken, bu unvan sonradan umumiyetle kadın idareciler için kullanılmaya başlandığını" söylemiştir (Gömeç, 2010: 112).
Sözcük Yenisey Yazıtları'nda şu şekilde tanıklanmıştır:

uruŋu külig tok bögü ***terkene*** *kaŋım beg erdem üçün birle bardı.* "Urungu olan babam, bölgenin şanlı, güçlü ve bilge hükümdarıydı. Kahramalığı için o da terketti." (Ye 10).

Siyasî terimlerin zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığını Yenisey yazıtlarında birkaç örnekte şu şekilde tanıklanmıştır:

beg ***terken*** *(Ye 48/2).*

böğü ***terken*** *(Ye 52/2).*

uruŋu külüg alp bögü alp ***terken*** *(Ye 10/6).*

tıl "hafiye, muhbir ve istihbarat toplamak amacıyla esir alınan kişi"

Donuk, *tıl* sözcüğünü "harpte karşı taraftan haber için tutulan adam, tutsak ve casus" olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 1004). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *tıl* sözcüğünü "düşmanlardan ele geçirilen adam" olduğunu söylemiştir: *Tıl tuttım* "düşmandan bir adam ele geçirdim." "Düşmaların durumunu öğrenmek için ele geçirilen kişi" örneğini de vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 146). Kâşgarlı Mahmud *tıl* sözcüğünün bir de "casus" anlamının olduğunu eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 402). Şirin, *tıl* sözcüğünün "muhbir, casus ve ajan" anlamlarına gelmektedir (Şirin: 2016: 413). Gül, *tıl* sözcüğü için "düşmandan, istihbarat toplamak amacıyla alınan esir" olduğunu söylemiştir (Gül, 2014: 79). Özbek Türkçesinde *til* sözcüğü "askerî terim olarak kullanılmakta olup yakalanan savaş esiri ve esir almak" anlamına gelmektedir (ÖTİL III, 2008: 94).

Sözcük Kök Türk Yazıtlları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kelir erser körü kelür kelmez erser ***tılıg*** *sabıg alı olur tedi.* "Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur" dedi." (T 32).

Modern Türk lehçelerinde *til* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

törü "kanun, yasa"

Clauson, *törü* sözcüğü için "Türk pagan döneminde yazılı olmayan geleneksel kanunlar bütünü" olarak ifade etmektedir. Budist ve Maniheist Uygurlar döneminde misyonerler tarafından dini doktrinleri, buyruk ve yasaları belirleyen kural anlamında dini bir terim olarak kabul edilmiştir (Clauson, 1972: 121). Kafesoğlu, *töre* sözcüğü için "Türk devletinde halkın bu talepleri, âmme(kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezâi hükümleri ile dikkati çeken *töre*nin tatbiki ile yerine getiriliyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukûki-sosyal değer kazanmış davranışları ihtiva eden ve umumiyetle "kanun" manasına alınan törenin eski Türk sosyal hayatını düzenleyen "mecburî" kaideler bütünü" olduğunu söylemiştir (Kafesoğlu, 2014:237). Runik metinlerde sözcük genellikle "kanun" ve "adalet" anlamlarına gelmektedir. *Törü* sözcüğü "kanun, âdet ve kanunla birlikte

kazanan halk kitlesi anlamlarına da gelmektedir (Barthold, 2017: 22). Kazak ve Özbek lehçelerinde *töre* sözcüğü "kanun" anlamında değil uvanlı kişi bildirmektedir.

Modern Türk lehçelerinde *törü* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *törä* sözcüğü "tarihi metinlerde asılzade, hanlar devrinde ve Çarlık Rusya döneminde Türkistan'da büyük brokrat ve vali, saygı anlamında isimlerin sonuna getirilen unvan, brokrasi seven kişi ve resmiyetperest" anlamına gelmektedir (ÖTİL III, 2008: 662).

Kazak Türkçesinde *töre* sözcüğü "eskiden asilzade, aristokrat, soylu" anlamında günümüzde ise "yüksek makam, mevki sahibi, en iyi, kadı ve hâkim" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 548).
Moğolcada *tör* sözcüğü "gelenek, ulusal gelenek vegörenek; güç; düzen, rejim; kanun, kaide: hüküm, yönetim, hükümet ve devlet" anlamına gelirken (Lessing, 2003: 1288-89), *casag törü* ise "hükümet, yönetim ve sistem" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1607).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

üze teŋri basmasar asra yir telinmeser türk bodun eliŋin ***törüŋin*** *kim artatı udaçı erti*. "Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi." (KT D 22).

tudun

Şen, "Çin yıllıkları Birinci Kök Türk Kaganlığından bahsederken onların vergilerinin asker ve at olduğu bilgisine yer vermektedir. Bu dönemde vergi işleriyle sorumlu *tudun* unvanı verilen yöneticilerin görev aldığını" söylemiştir (Şen, 2007: 134). Şirin ise*tudun* sözcüğünü "üst düzey bir askerî unvan" olduğunu ifade etmiştir (Şirin, 2016: 373).

Sözcüğün adlaşarak kişi adı olarak kullanıldığı Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

biriye karluk bodun tapa süle tip ***tudun*** *yamtarıg ıttım bardı.* "Güneyde Karluk halkına doğru sefer et" diyerek Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti." (BK D 40).

tüz "barışık, eşit"

Clauson, *tüz* sözcüğünü "düz ve eşit" anlamlara geldiğini söylemiştir. Sözcüğün *tüz~tüs* şekilerinin de olduğunu eklemiştir (Clauson, 1972: 571). Kâşgarlı Mahmud DLT'de *tüz* sözcüğünü "eşit ve denk" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 914). Şirin, *tüz* sözcüğünü "barışık, uyumlu ve dostane" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 414).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

begleri yeme bodunı yeme ***tüz*** *ermiş.* "begleri de halkı da barışık imiş." (KT D 3).

tüz; tüzsüz "itaatsiz, uyumsuz, karğaşa" (<tüz+süz)

Şirin, tüzsüz sözcüğünü "itaatsiz, uyumsuz, kavgalı" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 414). *Tüzsüz* sözcüğünün kökü *tüz* ad kökü olarak ele almaktayız. Tekin, {+sIz}, {+sUz} addan ad türeten yokluk sıfatları eki olduğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 83).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

begleri bodunı ***tüzsüz*** *üçün tabgaç bodun tebliğin kürlügin üçün armakçısın üçün inili eçili kikşörtükin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtukın üçün türk bodun illledükilin ıçgınu ıdmış kaganladuk kaganın yitürü ıdmış.* "Beyleri (ve) halkı (arasında) karğaşa olduğu için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı kışkırttığı için Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış, kagan yaptığın kaganını kaybetmiş." (KT D 6).

yabgu "Kagandan sonraki en büyük unvanlardan birisi"

Chavannes'e göre *yabgu* terimi Türkler arasında yeni bir anlam kazanmıştır. Moğolistan'daki Türk yazıtlarında, soy (rütbe) sıralamasında *qağan*'dan hemen sonra gelmekteydi; ancak batı Türklerinde, *yabgu* unvanı genel olarak kabile şefleri için, Çinliler tarafından ise Batı Türklerinin "yabğu kabileleri" olarak adlandırmak karakteristik idi. (Chavannes, 1903: 95). *Yabgu* en çok Türk soyluluk unvanı olarak

bilinse de, terim çok geniş bir alanda kullanılmaktadır. Kelimenin bilinen en erken şekli, Çince xihou ‘i̯əp-g’u’, erken ve orta Çince ‘xip-ɣəw’ olarak ifade edilmektedir (Karlgren, 1957: 675). Tang hanedanlığı döneminde, Türkçe *yabgu* sözcüğü *yehu* olarak Çinceye ödünçleme yoluyla yeniden geçmiştir (Karlgren, 1957: 633). Harold W. Bailey *yam-uka-*“önder” (Bailey, 1958:136), ve *yāvuka-* “bölük lideri” (İdem, 1985: 32-130) tarafından iki farklı İran etimolojisi önerildi. Ancak fonetik eşdeğerlilik *yabgu* kelimesine yakın değildi ve her iki şekil de varsayımlardan oluşmaktaydı. *Yabgu* kelimesinin menşei, birçok akademisyen tarafından Toharca olduğu ileri sürülmüştür (Pulleyblank, 1966: 28). Karabalgasun kitabesinin Soğudça versiyonunda, Türk unvanı *ypγw* olarak yazılmıştır. Yedinci yüzyıla ait soğd sikkeleri üzerinde *cpγw* [ǰabγu] yazdığı da görülmektedir (Shagalov, Kuznetsov; 2006: 84-86). Sir Derya ile Aral Denizi ve Ural Nehri arasındaki bozkırlarda konar-göçer olarak yaşayan Oğuzların liderine yabğu denmekteydi. 10. ve 11. yüzyıla ait Arap seyyahların ve elçiler tarafından yazılan seyahatnamelerde (Aḥmad b. Faullân (qv) 309-10 / 921-23) Oğuz devletinin liderine *yabgu* unvanıyla anıldığını not etmiştir. (Togan, 1939: 33).

Clauson, eski Türk İmparatorluğunda *yabgu*, *kagan*’nın yakın akrabası ve yazıtlarda yüksek bir idari yükümlülüğe sahip kişi” olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 873). Donuk, “yabgu unvanının aslında kagandan sonra ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar ailesine mensup şahsın taşıdığı unvan” olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 58). Kâşgarlı Mahmud *DLT*’de *yawgu* sözcüğünü “*hakan*dan iki derece aşağı olan, avamdan kişinin lakabı” olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 362). Aydın ise *yabgu* sözcüğü için “*kagan*dan sonraki en büyük unvanlardan biri” olduğu söylemektedir (Aydın, 2015: 170). Şirin, yabgu sözcüğünün anlamını “şad ile birlikte kagandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kaganın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği bir unvan” olarak ifade etmektedir (Şirin, 2016: 374).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yabgug *şadıg anta bermiş.* “yabgu (ve) şad (unvanlarını) orada vermiş.”(KT D 14).

Bengü taşlarda yabgu sözcüğü kagandan sonraki en büyük unvan olmasına karşın zamanla adlaştığı görülmektedir. Sözcük Uygur Yazıtları içerinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*bilge tarduş ulug bilge **yabgu** (Ta K 3).*

yalabaç "elçi"

Clauson *yalabaç* sözcüğünün Farsçadan ödünçlenmiş olabileceğini düşünmektedir. Kök Türkçede *yalabaç* sözcüğü 'elçi' anlamına gelmektedir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah etmektedir: "Uygur Türkçesinde: *yalavaç* 'peygamber, elçi'; Karahanlı Türkçesinde: yalavaç~yalawaç~yalavar 'peygamber, elçi'; Harezm Türkçesinde: yalavaç 'elçi, peygamber', Kıpçak Türkçesinde: yalavaç 'elçi, peygamber', Çagatay Türkçesinde: yolawuç 'peygamber'; Osmanlı Türkçesinde: yalavaç 'elçi, peygamber' biçimlerinde" görüldüğünü söylemiştir (Clauson, 1972: 921). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *yalabaç* sözcüğünün üç yazım şekli (yalavaç~yalawaç~yalavar) bulunmaktadır. Sözcükler "elçi" ve "peygamber" anlamlarına gelmektedir. *Yalawaç* sözcüğü için "elçi ve Allah'ın elçisi" anlamlarına geldiğini söylemiştir. *Yalavar* sözcüğü Uygur lehçesinde hükümdarın elçilerine verilen ad olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 320-68). Sözcüğün Yenisey Yazıtları'nda görülmesi, Yenisey yazıtlarını yazan kişilerin ve boy yöneticilerinin siyasi bir otoritesinin varlığından söz etmemize sebep olmuştur.

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Yenisey Yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

*er erdem üçün töpöt kanga **yalabaç** bardım kelmedim.* "Er erdemi için Tibet Hanına elçi olarak gittim ve dönmedim." (Ye 29/7).

yat "yabancı, düşman"

Yat sözcüğü "öteki, yabancı ve düşman" anlamlarına gelmektedir. Kelimenin en arkaik anlamı "öteki ve yabancı" daha semantik "düşman" anlamı ortaya çıkmıştır (ESTY IV, 1974: 158). Yenisey Yazıtları'nda *yat* sözcüğünü "yabancı ve dışardan biri" anlamlarına gelmektedir (Kormuşin, Mozioğlu, Alimov, ve Yıldırım, 2016: 559).

Modern Türk lehçelerinde *yat* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yåt* sözcüğü "akrabası olmayan, tanıdık olmayan, yabancı ve yabani" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL II, 2008: 51).

Kazak Türkçesinde *jat* sözcüğü "yabancı, ecnebi, düşman ve hasım" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 167).

Sözcük sadece Yenisey Yazıtları'nda şu şekilde tanıklanmıştır:

yatda *tüŋürüme adrıldıma.* "Dışardaki kayınlarım, sizlerden ayrıldım." (Ye 11/ 8).

yargan "yargıç" (<yar-gan)

Clauson, *yargan* sözcüğünün "kökünün *yar-* 'ayırmak, parçalamak, bölmek' eylem kökü olarak" almaktadır. Sözcüğün anlamının "hâkim" anlamına geldiği de eklemiştir (Clauson, 1972: 963). Gömeç, *yargan* sözcüğünü "Kök Türklerde *yargan~yargan* dokuz kişiden oluşan bakanlar kurulunun üyesi olduğu adalet işlerine bakan buyruklardan olduğunu" söylemiştir. "Büyük ihtimalle Bilge Kagan tahta çıktıktan sonra, kardeşi Köl Tegin'i hem ordu komutanlığıyla hem de adalet işleriye görevlendirmiş" olabileceğini düşünmektedir (Gömeç, 1999: 93). Sözcük üst düzey yöneticilerin alabildiği unvan adıdır.

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada yargan sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yårgı* sözcüğü "Özbek sözlü edebiyatında para cezası" anlamına gelmektedir (ÖTİL IV, 2008: 79).

Kazak Türkçesinde *jarğı* sözcüğü "tüzük" anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003:164).

Altay Türkçesinde *cargıçı* sözcüğü "yargı, mahkeme ve mitoloji de ölünce gittiği mahkeme", *cargıçı* ise "yargıç" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 54).

Mogolcada *cargı* sözcüğü "yargıç, hâkim; avukat, dava vekili ve davacı" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 1603).

Siyasi terimlerin zaman içerisinde kalıplaşarak adlaştığı ve kişi adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Sözcük sadece Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

inançu apa ***yargan*** *tarkan atıg birtim.* “İnançu Apa Yargıç Tarkan adını verdim.” (KT B).

yer “toprak, ülke, memleket”

Yer sözcüğü “toprak, arazi, unvan, rütbe, ülke ve memleket” anlamlarına gelmektedir. Mancu-Tunguz dillerinde ve paralel olarak evenk dillerinde *jerke(jārka, jārko, jārke, jōrko, nərke, nerke)* “dünya, yeryüzü” anlamında kullanılmaktadır (ESTY IV, 1974: 192). Şirin, yer sözcüğünü “ülke ve memleket” anlamlarına geldiğini söylemektedir (Şirin, 2016: 385).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *yer* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *yer* sözcüğü “ülke, memleket, vilayet, kent ve şehir” anlamına gelmektedir (ADİL IV, 2006: 581).

Özbek Türkçesinde *yer* sözcüğü “dünya, memleket devlet ve halk” anlamlarına gelmektedir (ÖTİL V, 2008: 14).

Kazak Türkçesinde *jer* “yer, dünya, memleket ve toprak” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 175).

Altay Türkçesinde *cer* sözcüğünün ilk anlamı “toprak, yer ve yeryüzü” ikinci anlamı “ülke ve yurt” anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 59).

Çuvaş Türkçesinde *šĭr* sözcüğü “yer” anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 71).

Moğolcada *yirtinçü* sözcüğü “yeryüzü, dünya ve evren” anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 693).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmektedir. Sözcük Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

türük sir bodun ***yerinte*** *bod kalmadı.* “Türk Sir halkının topraklarında boy kalmadı.” (T 3-4).

yer; yerçi “kılavuz, rehber” (<yer+çi)

Şirin, yerçi sözcüğün anlamını “kılavuz ve rehber” ifade etmiştir (Şirin, 2016: 382). *Yerçi* sözcüğün kökünün *yer* ‘toprak, ülke’ ad kökü olarak almaktayız. Tekin ise

{+çI} ekini meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında addan ad türeten ek olarak vermiştir (Tekin, 2016: 80).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yerçi tiledim. "Kılavuz istedim." (T 23).

yer; yer sub"ülke, vatan, toprak parçası"

Gömeç, *yer sub* sözcüğünü "yer-su ruhları" şeklinde çevrilmesini yanlış anlaşılma sonucunda oluştuğunu düşünmektedir. Yazıtlarda yer ve *yer-sub* deyiminin genellikle "ülke ve toprak parçası" anlamında kullanıldığını söylemiştir (Gömeç, 1999: 82). Şirin ise *yer sub* sözcüğünü "kutsal vatan toprağı" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2016: 386).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

üze türk teŋrisi türk ıduk ***yiri sabı*** *ança etmiş erinç.* "Yukarıda Türk(ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş, elbette." (BK D 10).

Modern Türk lehçelerinde sözcük şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *yerli-suvli* sözcüğü "yere suya sahip olan" anlamına gelmektedir (ÖTİL IV, 2008: 16).

Kazak Türkçesinde *jer-su* sözcüğü "orman, dağ, ırmak ve göl adı" olarak kullanıldığını söylemiştir (KTTTS, 2003: 176).

Altay Türkçesinde *cer-su* sözcüğü "şaman inancında yerin üstünde yaşayan yer ve su ruhları" anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 59).

Çuvaş Türkçesinde *šĭrşıv* sözcüğü "ülke ve memleket" anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 72).

2.2.2. Sözcüklerden Oluşan Siyasî Terimler

bag "birleşik, müttehit" (<ba-g)

Şirin, *bag* sözcüğünü "*ba-* 'bağlamak' eyleminin ad türevi olduğu düşünülen baz 'bağlı' sözcüğü, "belirgin bir siyasal oluşumun egemenliğini tanımış (kişi, halk)" biçiminde karşılayabileceğimiz üst bir anlamla; aynı eylemin bir başka ad türe bag "bağ" ise, "birleşik, müttehit" karşılığında (Yenisey yazıtlarında) kullanıldığını" söylemiştir (Şirin, 2012: 258-259). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *bāg* sözcüğünü "odun vs. şeyleri her bir bağı" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 410).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *bag* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *bağ* sözcüğü "bağlayan, birleştiren ve tâbi" anlamında kullanılmaktadır (ADİL I, 2006: 199).

Özbek Türkçesinde *båğ* sözcüğü " bağ ve birleşik" anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 350).

Çuvaş Türkçesinde *năхăнни (pĭhĭnni)* sözcüğünün anlamı "itaat ve boyun eğme" anlamına gelmektedir (Bayram, 2007: 154).

Moğolcada *bağ* sözcüğü "Moğolistan Halk Cumhuriyetinde en küçük yönetim birimi; birkaç bağ bir sumun (bölge, yönetim birimi, aileleri ile birlikte 150 askerden oluşan oymağın alt bölümü)" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 106).

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtlarında geçmekte olup Yenisey yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋri elimke elçisi ertim altı ***bag*** *bodunka beg ertim.* "Semavi devletime ben elçiydim. Altı birleşik halkıma ben bey idim." (Ye 1/1).

baz "bağımlı kılmak, tâbi olmak" (<ba-z)

Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de *baz* sözcüğü "ecnebi ve yabancı" anlamında olduğunu ifade eder: *yat baz yaḍıldı* "ecnebiler dağıldı" (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 408). Şirin, *baz* sözcüğünü *"baz kıl-* 'bağımlı kılmak, tâbi kılmak, boyun eğdirmek'

sözcüğü için birleşik eylem" olduğunu söylemiştir. *Baz* sözcüğü anlamını "barış; barışçıl" olarak ifade etmiştir (Şirin, 2015: 154).

Sözcük Kök Türk yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kop almış kop ***baz*** *kılmış.* "hep ele geçirmiş, tâbi kılmış." (KT D2).

biriki "birleşik, toplanmış, bir arada"(<bir-i-k-i)

Şirin, *biriki* sözcüğünü *birik-* eyleminden vokal gerundiumu kalıplaşmasıyla uluşmuş ad oluğunu ve birik- sözcüğü bir sayı adına +k- isimden fiil yapma eklenmesiyle türemiş" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 49). Aydın, *biriki* sözcüğü "birleşik ve bir arada" anlamlarına gelmektedir (Aydın, 2012: 158).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ança kazganıp ***biriki*** *bodunug ot sub kılmadım. "*Öylece elde edip birleşik halkları ateş (ve) su gibi (birbirine) düşman etmedim." (KT D 27).

Modern Türk lehçelerinde *biriki* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *birik-* sözcüğü "yavaş yavaş toplanmak ve bir araya gelmek" anlamlarına gelmektedir (ADİL I, 2006: 318).

Özbek Türkçesinde *birik-* sözcüğü "eklenerek bir bütün oluşturmak ve birlik olmak olmak anlamındadır (ÖTİL I, 2008: 274).

Kazak Türkçesinde *birik-* sözcüğü "birleşmek, karışmak, güçlerini birleştirmek ve ortak bir amaç doğrultusunda ilerlemek" anlamlarına gelmektedir (KETS IV, 2011: 181).

kör- "tâbi olmak" (<kö-r-)

Şirin, *körür* sözcüğünün "*kör-* eylem köküne geniş zaman 3. tekil kişi çekimli biçimi "olduğunu söylemiştir. Sözcüğün özgün anlamının "görmek" olduğunu *kör-* eyleminin eski Türkçede "bağımlı olmak; itaat etmek; iltica etmek" metaforlaşmasıyla kullanıldığını ifade etmiştir (Şirin, 2015: 63). Tekin, *körür* sözcüğünü ilk anlamını "görmek" ikinci anlamını ise "tâbi olmak" olarak ifade eder (Tekin, 2016: 304). Gökçe, Kutadgu Bilig'de "*kör-* 'görmek' görmek> anlamak /

idrâk etmek gelişiminin üzerinde" durmuştur. Sözcüğün dünya dillerinde "bilmek ve anlamak/idrâk etmek" olarak gelişiğini not etmiştir (Gökçe, 2015: 71).

Modern Türk lehçelerinde sözcük şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *gör-* sözcüğü "görmek, anlamak duymak, hissetmek, görmeğe nail olmak, icra etmek, şühelenmek, gezmek ve tebrübe edinmek" anlamlarına gelmektedir (ADİL II, 2006: 263-64).

Özbek Türkçesinde *kör-* sözcüğü "görmek, sebep, netice ve esas" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL V, 2008: 466).

Kazak Türkçesinde *kör-* sözcüğü "görmek, buluşmak, tecrübe etmek, suçlamak ve saymak" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 249).

Altay Türkçesinde *kör-* sözcüğünün özgün anlamı "bakmak, görmek ve dikkatli bakmak", diğer anlamları ise "denemek, yaşamak, tecrübe etmek ve tâbi olmak" olarak kullanılmaktadır (ATS, 1999: 122).

Bengü taşlarda sözcük "tâbi olmak" anlamında Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

anta içreki bodun kop maŋa ***körür.*** "Bu sınırlar içindeki halklar hep bana tâbidir." (BK K 2)

Bengü taşlarda sözcük "görmek" anlamında Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

körür *közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boldu.* "Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım (da) ermez gibi oldu." (KT K 10).

2.3. Unvan Niteleyiciler

apa "ata"

Clauson, *apa* sözcüğünü Modern Türk lehçelerinde "ata, dede, baba, anne, abla ve büyük kız kardeş" anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçede *apa* sözcüğü "ata", Oğuzcada *ebe* ise "anne" anlamına gelmektedir (Clauson, 192: 5). Kâşgarlı Mahmud

*DLT'*de *aba* sözcüğünü "Tibetçe olduğunu ve baba" anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca açıklama yaparken de; "Bu kelime onlara Arapçadan kalmış olmalıdır, çünkü onlar Sâbit-oğullarındandır. Yemen'den bir adam Türk ülkesine kaçıp-gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiştir" demektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 41). Türk akrabalık adları arasında çeşitli anlamlara gelen *apa* sözcüğü ayrıca bir unvan niteleyici olarak da kullanılmıştır. Donuk, "Tonyukuk'un unvanları arasında yer aldığını ve *Apa Tarkan* ile ilgili Çin belgesinde de bu unvanın başkumandan olarak yorumlanması gerektiğini" uygun görmektedir (Donuk, 1988: 2). Aydemir, *aba/ apa* sözcüğü "büyük demek olduğuna göre, Türkiye Türkçesinde "büyük kız kardeş" anlamında kullanılan bula > abula > abıla > abla" sözü, "ab(p)a +Ila > abıla > abla" şeklinde gelişim izlediğini söylemiştir (Aydemir, 2012: 133).

Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada *apa* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *åpä* sözcüğü "abla" anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 128). Özbek Türkçesi ağızları içerisinde Taşkent ağzında "anne" anlamına gelmektedir.

Kazak Türkçesinde *apa* sözcüğü ilk anlamı"abla" ikinci anlamı "anne" olarak geçmektedir (KTTTS, 2003: 47).

Altay Türkçesinde *apa* sözcüğü "baba, anne, kız kardeş, amca, büyük baba; büyük babanın ağabeyi" anlamlarına gelmektedir (ATS, 1999: 19).

Çuvaş Türkçesinde *appa* sözcüğü "anne, büyük abla, büyük anne ve büyük baba" anlamlarına gelmektedir (Yegerov, 1964: 30).

Moğolcada *abu* sözcüğü "baba ve büyük baba" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 8).

Sözcük, unvan niteleyici olarak Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmektedir. Sözcük Yenisey Yazıtları'nda şu şekilde tanıklanmıştır:

külüg ***apa*** *(Ye 20/1)*

ataman "lider, kahraman" (<ata+man)

Ataman sözcüğü *ata 'baba'* ad köküne {+man} 'büyük'anlamına gelen büyültme ekidir. *Ataman* sözcüğü "lider ve kahraman" anlamlarına gelmektedir. Türkçeden Rusçaya ödünçleme yoluyla geçmiş olup Rus Kazakları'nda "komutan" anlamına

gelmektedir. Rus Kazaklarından da Romenceye geçmiştir (ESTY I, 1974: 202). Çuvaş Türkçesinde *аталан/ утаман (ataman/ utaman)* sözcüğü "elebaşı ve çetebaşı" anlamına gelmektedir (Bayram, 2007: 40). Özbek Türkçesinde *ata* sözcüğünün 5. ve 6. anlamları arasında "lider" anlamına gelmektedir (ÖTİL I, 2008: 152).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Bilge Kagan yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

ataman *tarkan (BK G 14).*

baga

Donuk, *baga* sözcüğünü "birçok eski Türk devleti tarafından kullanıldığını ve bu sözcüğün Farsçadan Türkçeye geçmiş olduğunu ileri süren araştırmacıların olduğunu" söylemiştir (Donuk, 1988: 4). Tekin, *baga* sözcüğünü "küçük, rütbece aşağı" anlamlarına geldiğini ve Tonyukuk'un unvanlarından birisinin *Baga Tarkan* olduğunu söylemiştir (Tekin, 2016: 295).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmekte olup Taryat yazıtında kişi adı ve unvan niteleyici olarak şu şekilde tanıklanmıştır:

$b^2g^2zk^2r^2$ çigsi bıla ***baga*** *tarkan* (Ta K 2).

bilge "bilge kişi" (<bil-ge)

Clauson, *bilge* sözcüğünün için *bil-* eylem kökü Eski Türkçe "bilmek, bilgi ve irfan sahibi olmak" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 340). Donuk, *bilge* unvan niteleyicisi için "Asya Hunlarından beri mevcudiyetini bilinen bu unvan hükümdardan sonra gelen ya veliahta veyahut da hükümdarın en yakın akrabalarına verildiğini" söylemiştir (Danuk, 1988: 8). Şirin, *bilge* sözcüğü için eski Türkçede "bilge kişi", "siyaset ve idarede hakim, yetkin kişi" anlamlarında geldiği ifade etmiştir (Şirin, 2015: 34). Tekin, *bil-* eylem köküne, eylemden ad türeten {-gA} ekle sözcüğün izahını yapmıştır (Tekin, 2016: 87). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *bilge* sözcüğü "âlim, hakîm ve akıllı" anlamlarına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 185). Gömeç ise "en eski Türkçe belgelerde, kagan unvanlarının başında bir 'bilge' kelimesiyle karşılandığını ve Türk düşüncesinde kagan olmanın ilk

şartlarından birisi *bilge*lik olduğunu" söylemiştir (Gömeç, 2010: 108). Moğolcada *bilge* sözcüğü "bilge" anlamındadır (Lessing,2003: 167).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmekte olup Bilge Kagan ve Taryat yazıtlarında şu şekilde tanıklanmıştır:

il bilge *katun (KT D 11, BK D 10).*

akınçu alp ***bilge*** *çigşi (Ta K 1).*

bögü "âlim, bilge ve bilgili"

Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *bügü* sözcüğünü "âlim, bilge ve akıllı" anlamlarına geldiğini söylemiştir: *bögü bilge* şeklinde bir ikilemenin olduğunu eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 446). Donuk, *bögü* sözcüğünü "akıllı, hakîm, kurnaz" gibi anlamlara gelen bu sözcüğün Türkçe söz sonları anlam genişlemesine uğrayarak "dirayetli, bilgin, güçlü, kuvvetli vb." anlamlara geldiği söylemiştir (Donuk, 1988: 72).

Moğolcada *böge* sözcüğü "şaman, kam, kamçı ve bögücü" anlamlarına gelmektedir (Lessing, 2003: 198).

Sözcüğün zaman içerisinde kalıplaşmasından dolayı adlaşmış ve kişi adı olarak kullanılmıştır. Sözcük, Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bögü kagan (T 34, 50).

böke "yiğit, güçlü, kahraman"

Böke sözcüğü "yiğit, güçlü, kahraman ve koca" anlamlarına gelmektedir. Sözcüğü Moğolca *böh* 'güreşçi' sözcüğüyle bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Kalmıkçada *bök* 'güreşçi" olarak varlığını sürdürmektedir. Evenkçede *buku* sözcüğü 'güçlü' anlamında görülmektedir (ESTY II, 1974: 212). Tekin, *böke* sözcüğünü "yiğit savaşçı" anlamına geldiğini söylemiştir (Tekin, 2016: 297).

Sözcüğün zaman içerisinde kalıplaşmasından dolayı adlaşmış ve kişi adı olarak kullanılmıştır. Sözcük, Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

***böke** tutam (Ta Taş Kap.).*

çıkan "yeğen"

Clauson, *çıkan* sözcüğü "birinin teyze veya halaoğlu; yeğen" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 409). Aydın, *çıkan* sözcüğünün özgün anlamının "yiyen" olduğunu ve unvan olarak kullanıldığını söylemiştir (Aydın, 2012: 161). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *çıkan* sözcüğü "yeğen ve teyze oğlu" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 173).

Sözcüğün Kök Türk yazıtları içerisinde Köli Çor yazıtında unvan niteleyici olarak kullanıldığı şu şekilde tanıklamıştır:

*ışbara **çıkan** kül iç çor bolmış.* "Işbara Çıkan Küli Çor unvanını almış." (KÇ 2).

Sözcük zaman içerisinde kalıplaşarak adlaşmış olduğu ve kişi adı kullanıldığı Küli Çor yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

***çıkan** tonyukuk (KÇ 1).*

enük "yırtıcı hayvan yavurusu"

Eski Türk dilinde *enük* sözcüğü "hayvan yavrusu" anlamına gelmektedir (EUTS, 1968: 73). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *enük* sözcüğünü "aslan, sırtlan kurt ve köpeğin yavrusuna verilen ad" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 34). *Enük* sözcüğü Türkiye Türkçesi ve ağızlarında, kedi ve köpek yavrusu anlamlarına gelmektedir (Tor, 2011: 1781). Sözcük runik metinlerde unvan niteleyici olarak kullanılmıştır.

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

***enük** seŋün (KT K 12).*

ınançu "güvenilir" (<ınan+çu)

Clauson, *ınançu* sözcüğünü *ınanç* bölümü içerisinde ele almış ve sözcüğün sonunda yer alan /u/ ünlüsü için *ögrünç*/*ögrünçü* örneği ile karşılaştırmıştır (Clauson, 1972: 187). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *ınanç* sözcüğü "güvenilir kişi" anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 67). Donuk, *ınançu* sözcüğü için "Turfan

metinlerinde büyük bir memuriyet unvanı, vezir ve nazır" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Donuk, 1988: 18).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında hem kişi adı hem de unvan niteleyici olarak kullanılmıştır:

ınançu *baga tarkan (Ta B 6).*

inel/ınal

Clauson, *ınal* sözcüğünün etimolojik olarak kökünün *ına* olduğunu ve başlangıçta "güvenilir" anlamına geldiği daha sonra unvan olarak kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972: 184). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *ınal* sözcüğünü "annesi hatun (asil kadın), babası halktan olan delikanlıya verilen ad" olduğunu söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 61). KB'de ise *ınal* sözcüğü "beyzâde ve inanılır insan" anlamlarına gelmektedir. Donuk, *ınal* terimi için "Büyük Selçuklu prenslerinden Sultan Tuğrul Bey'in üvey kardeşi ünlü kumandan *İbrahim Yınal* da aynı unvanı taşıdığını" söylemiştir (Donuk, 1972: 16). Tekin, *inel* sözcüğünü "veliaht (Kapkan Kagan'ın oğlunun unvanı)" anlamına geldiğini söylemiştir (Tekin, 2016: 301).

Sözcük Kök Türk ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Tonuyuk yazıtında kişi adı ve unvan niteleyici olarak kullanıldığı şu şekilde tanıklanmıştır:

sü başı ***inel*** *kagan tarduş şad barzun tedi.* "Ordu Komutanı İnelKagan(ve) Tarduş Şad gitsin" dedi." (T 31)

kapkan "fâtih" (<kap-kan)

Donuk, *kapkan* sözcüğünü "Türkçe *kap-* 'kapmak, yakalamak, kapan" ad köküyle ilişkilendirir (Donuk, 1988: 29). Tekin, {-gAn} ekini eylemden ad türeten ek olduğunu söylemiştir. Ayrıca *kapgan* unvanı "Bögü kaganın unvanı" olarak kullanılmıştır (Tekin, 2015: 81). Clauson, *kapkan* sözcüğün "sadece bir kişi adı olduğunu ve İştemi ve Tonyukuk kişi adları gibi etimolojilerinin de şüpheye açık olduğunu" söylemektedir (Clauson, 2017: 225).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kapgan *kagan (T 51).*

kutlug “şanslı, talihli” (<kut+lug)

Donuk, *kut* sözcüğü “M.Ö. Asya Hun imparatoru Mo-tun (M.Ö 209-174)’un unvanı” olduğunu söylemektedir. Eski Türklerin devlet anlayışında kaganlığın Tanrı tarafından verildiği düşüncesi önemli bir yere sahip olduğunu belirtir (Donuk, 1988: 77). Kâşgarlı Mahmud *DLT’*de *kutlug* sözcüğünü “mübarek olan her şey” olduğunu söylemiştir. *Kut* sözcüğü ise “talih ve şans” anlamına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 34,140).

Modern Türk lehçelerinde *kutlug* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Özbek Türkçesinde *kutlug* iki şekli yaşamaktadır. Birincisi *qutli* ikincisi ise *qutluğ* “kutlu” anlamında varlığını sürdürmektedir (ÖTİL III, 2008: 390).

Kazak Türkçesinde *qut* sözcüğü “kut, servet, bereket ve uğur” anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 340).

Altay Türkçesinde *kut* sözcüğü mitolojide “İnsan, hayvan ve bitkinin hayatını destekleyen güç ve ruh” olarak bilinmektedir (ATS, 1999: 126).

Sözcük unvan niteleyici olarak Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

bilige kutlug tarkan seŋün (Ta K 5).

köl “göl”

Clasuon, *köl* sözcüğünün muhtemelen bir unvan olarak kullanıldığını ve erken dönemlerde rastlandığını söylemiştir. Sözcüğünün /–ü-/ şeklinin ve /–ö-/ şeklinin var olduğunu uyuma göre değiştiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 715). Kâşgarlı Mahmud *DLT’*de *köl* sözcüğünü “içinde su birikmiş çukur; havuz ve göl” anlamlarına gelmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 403). Sözcüğü su ve ateş kültü ile eşleştirenler olmuştur. *Köl* ‘göl’ sözcüğü Modern Türk lehçelerinde *Az. göl, Kz. köl, Özb. köl* (KTLS, 1992: 278-79) ve *Alt. köl* ‘göl’ olarak geçmektedir (ATS, 1999: 121).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları’nda geçmekte olup Şine Usu yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

kül…bilge kagan (ŞU K 5).

külüg "ünlü, şanlı, şöhretli" (<kü+lüg)

Şirin, *külüg* sözcüğünün kökünü "*kü* 'şan, şöhret ve haber' olarak almaktadır. Kü sözcüğünün "niteleme adları yapan isimden isim yapma eki {+lIg} ile genişlemiş biçimi" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 166). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *kü* sözcüğünü "insanlar arasındaki şöhret" anlamına geldiğini söylemiştir: *külüg bilge* "şöhret sahibi âkil ve bilge" örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 439).

Sözcük Uygur ve Yenisey yazıtlarında geçmekte olup Taryat yazıtında kişi adı olarak şu şekilde tanıklanmıştır:

külüg *oŋı(Ta B 6).*

teŋri "tengri gibi"

Ağca, *teŋri* sözcüğünün "gök ve sema" anlamının yanı sıra "yaratıcı" anlamına geldiğini söylemiştir. Sözcüğün kullanım alanını şu şekilde izah etmiştir: Eski Türkçede *teŋri* sözcüğünün "yaratma ve buyurma, lütfetme vasıflarının yanı sıra ülke bahşetmek (il bir-), talih vermek (kutbir-), bilgi vermek (bilig bir-) ve kagan vermek (kan bir-) gibi vasıfları da barındıran semavî bir gücü vardır (Ağca, 2015: 210). Yıldırım, *teŋri* unvanının "Juan-juan Kaganı Wu-ti (saltanatı 429-444) tahta çıktığı zaman *Teŋri* (Tengri gibi) unvanını almış" olduğunu belirtir (Yıldırım, 2015: 86). Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *teŋri* sözcüğünü "yüce ve aziz Allah" anlamına geldiğini gelmektedir. Müslüman olmayan Türklerde ise "gözlerine büyük görünen; göge, büyük görünen dağ, ağaç gibi şeylere *teŋri* adını verdikleri ve bu gibi şeylere secde ettiklerini" söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 501). Şirin, *teŋri* sözcüğü için "haşmetmeap, majeste" anlamında *kagan*/*kan* unvanlarının niteleyicisi olduğunu ifade eder (Şirin, 2016: 379).

Modern Türk lehçelerinde *tenri* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *tanrı* sözcüğü "Allah" anlamına gelmektedir (ADİL IV, 2006: 265).

Özbek Türkçesinde *teŋri* sözcüğünün anlamı "Allah, Hudâ ve Perverdigâr" gelmektedir (ÖTİL III, 2008: 662).

Kazak Türkçesinde *täŋir* sözcüğün ilk anlamı "Tanrı ve Allah" ikinci anlamı ise "kudretli, güç sahibi, pîr ve üstad" anlamlarına gelmektedir (KTTT, 2003: 527).

Altay Türkçesinde *tengeri* sözcüğünün anlamına "gök; gökyüzü ve Tanrı" anlamına gelmektedir (ATS, 1999: 174).

Çuvaş Türkçesinde *turĭ* sözcüğü "tanrı" anlamına gelmektedir (Ersoy, 2015: 68).

Mogolcada *tengri* sözcüğü "cennette oturan ve cennet sakini" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 1734).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında geçmekte olup Ongin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋri *bilge kaganta adrılmalım azmalım teyin ança ötledim.* "Aziz Bilge Kagan'dan ayrılmayalım, doğru yoldan sapmayalım" diye öylece öğüt verdim." (O 11).

teŋri; teŋrim"haşmetmeap, majeste" (<tengri+m)

Teŋrim sözcüğü "haşmetmeap, majeste" anlamında *kagan*/*kan* terimlerinin niteleyicisi olduğu bilinmektedir (Şirin, 2016: 379). Bk. Teŋri.

Sözcük Ugur Yazıtları içerisinde Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

teŋrim *kanım.* "Efendimiz hanım." (Ta K 1).

toŋa

Clauson, *toŋa* sözcüğünün gerileyici benzeşme sonucu ilk hecedeki /-o-/ ile /–u-/ belirsiz olduğunu ve sözcüğün özgün anlamının "kaplan" olduğunu daha sonra "kahraman, olağanüstü savaşçı" anlamlarına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 515). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *toŋa* sözcüğünün ilk anlamının "filleri öldüren bir tür pars (bebr) olduğunu ancak bu ismin sadece Türklerde kaldığını" söylemiştir. Sözcüğün daha çok unvanlarda kullanıldığını söylemektedir; "Türklerin büyüğü olan hükümdar Afrâsiyab *Toŋa Alp Er* olarak adlandırılır anlamı ise pars 'bebr' gücünde olan kahraman adam" ifadesini kullanır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 496).

Sözcük Kök Türk Yazıtları içerisinde Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

toŋa *tegin (KT K 7).*

ulug "ulu, yüce"

Kâşgarlı Mahmud *DLT'*de *ulug* sözcüğünü "her şeyin büyüğü" anlamına geldiğini söylemiştir; *uluglukug bulsa sen eḍgü kılın/bulgıl kişig begler katın yaxşı ūlen* "Güç ve saltanat bulduğun zaman huyunu güzelleştirir. İnsanların işlerini beylere iyi bir şekilde getirerek hayırlı aracı ol" diye örneklendirmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 30). Şirin, *ulug* sözcüğünü yazıtlarda "soyut ve somut bağlamda büyük anlamında olduğunu ve 'yaşça büyük ve ileri gelen kişilere saygıdan dolayı; muazzam, yüce ve yüksek'e semantik bir dizilim içinde" olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 249).

Modern Türk lehçelerinde *ulug* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde *ulu* sözcüğü "çok büyük, en büyük ve büyük" anlamlarına gelmektedir (ADİL IV, 2006: 402).

Özbek Türkçesinde *uluğ* sözcüğü "güçlü, büyük, üstün, kendi işinde başarılı, rehber, yol gösterici, bey ve yiğit" anlamlarına gelmektedir (ÖTİL IV, 2008: 280-81).

Kazak Türkçesinde *ulı* sözcüğü "ulu, yüce, büyük, bilge ve düşünür" anlamlarına gelmektedir (KTTTS, 2003: 585).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

anta kisre yer bayırku ***ulug*** *erkin yagı boltı.* "Ondan sonra Yer Bayırku (topraklarından) Ulug Erkin düşman oldu." (KT D 34).

yegen"yeğen"

Clauson, *yegen* sözcüğünün "açık *e*'li şeklini verir ve kapalı *é* 'li şeklini soru işareti ile karşılar" ve sözcüğün anlamını "küçük kız kardeşin ya da kız evladın oğlu" olarak anlamlandırır. *Yegen* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında özel ad olarak kullanıldığını düşünmektedir (Clauson, 1972: 912-913). Türkiye Türkçesi ve ağızlarında *yeğen* sözcüğü fonetik açılardan değişerek "yeğen: yiyen, yiğen, yeēn" varlığını sürdürmektedir. Özbek Türkçesinde *ciyän* sözcüğü " yeğen" anlamına gelmektedir (ÖTİL IV, 2008: 96). Kazak Türkçesinde jiyen sözcüğü "yeğen" anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003: 79).

Sözcük Kök Türk, Uygur ve Yenisey Yazıtları'nda geçmekte olup Köl Tegin yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yegen *silig beg (KT D 33).*

yollug "şanslı, mutlu" (<yol+lug)

Şirin, *yollug* sözcüğünün "kökünü *yol* 'yol' olarak alır ve addan ad yapma eki {+lIg} ekinden oluştuğunu" söylemiştir. *Yol*sözcüğü "eski Türkçede "iyi yol, doğru yol; şans, talih" anlamlarının metaforlaştığı için *yollug* da "iyi yol: şanslı; mutlu" gibi anlamlarla özel ad" olarak kullanılmış olduğunu söylemiştir (Şirin, 2015: 144). Kâşgarlı Mahmud *DLT*'de *yōl* sözcüğünü "yol ve sefere de yol" dendiğini söylemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2015: 407).

Modern Türk lehçelerinde *yol* sözcüğü şu şekilde tanıklanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde yol sözcüğüm "yol" anlamına gelmektedir (KTLS, 1992: 992-93).

Özbek Türkçesinde yollu sözcüğü "yerinde, uygun ve yerli yersiz" anlamına gelmektedir (ÖTİL V, 2008: 280).

Kazak Türkçesinde *joldı-jolsız* sözcüğü "yerli yersiz" anlamına gelmektedir (KTTTS, 2003: 181).

Altay Türkçesinde *yol* sözcüğünün ilk anlamının "yol", ikinci anlamının ise "kural, düzen ve tarz" gibi farklı anlamlara da gelmektedir (ATS, 1999: 63-64).

Sözcük Kök Türk ve Uygur Yazıtları'nda geçmekte olup Taryat yazıtında şu şekilde tanıklanmıştır:

yollug *kagan (Ta D 1).*

SONUÇ

Runik metinler Türklerin siyasî ve askerî terimleri ve hayatı bakımından önemli bir yere sahiptir. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan runik metinler hem *sosyolojik* hem *tarihi* hem de *filolojik* unsurları içerisinde barındırmaktadır. Bu çalışmada Eski Türkçe runik harfli yazıtlardan yola çıkılarak metinler içerisinde yer alan siyasî ve askerî terimler dil özellikleri bakımından incelenmiştir. Bu terimler sıralı bir şekilde "askerî terimler", "siyasî terimler" ve "unvan niteleyiciler" olmak üzere üç başlık altında ele alınmış ve bu terimler *yapı*, *köken* ve *anlam değişmeleri* açısından incelenmiştir.

Eski Türk devlet teşkilatlanması ordu-millet kavramı üzerinden ortaya çıktığı için öncelikli olarak *askerî terimler* ele alınmıştır. Runik metinlerde kullanılan askerî terimler, günümüz Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada bir takım ses ve anlam değişmeleriyle günümüze kadar ulaşmıştır. İncelenen 34 adet askerî terim içerisinde *sü* 'ordu' ve *saŋun* 'general' gibi askerî terimler Çinceden alıntılandığı tanıklanmıştır. Ancak bu askerî terimlerin Türkçe karşılıkları da runik metinlerde görülmektedir. Bu çalışmada ele alınan askerî terimlerin büyük bölümü Osmanlı Türkçesinde de kullanılmış aynı zamanda Modern Türk lehçelerinde de varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca Türkçe ve Moğolca arasında ortak birçok askerî terim bulunmaktadır. *Alba* 'alp', *albagud* 'alpagut', *bürüyen* 'borazan', *çerig* 'askerler', *er* 'asker', *aran* 'askerler', *tug* 'sancak've *dacin* 'yağma, talan' gibi sözcükler buna örnek olarak gösterilebilir.

Siyasî terimler bölümü "Sözcük Hâlindeki Siyasî Terimler" ve "Sözcüklerden Oluşan Siyasî Terimler" olmak üzere iki alt başlık altında incelenmiştir. *Sözcük hâlindeki siyasî terimler* bölümünde siyasi terimlerden tek bir sözcükten oluşanlar irdelenmiştir. Bu bölümde toplam 54 adet sözcük hâlindeki siyasî terimler içerisinde Çinceden *çigsi* 'bölge hâkimi' ve *kuncuy* 'prenses', Soğdçadan *şad* sözcüğü alıntılandığı bilinmektedir. Diğer taraftan hâlen kökeninin belirlenemediği *kagan* 'hakan', *katun* 'kadın' *Çor* 'vali' ve *yalabaç* 'elçi' gibi birçok unvan belirsizliğini korumakla birlikte kökenlerinin Türkçe oldukları düşünülmektedir. Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada birçok sözcük hâlen varlığı sürdürmekle beraber anlam değişmeleriyle günümüze kadar gelmiştir. Örneklendirmek gerekirse runik metinlerde geçen *törü* 'kanun' sözcüğü Kazak Türkçesinde "eskiden asilzade,

aristokrat ve soylu" anlamında günümüzde ise "yüksek makam, mevki sahibi, en iyi, kadı ve hâkim" anlamlarına gelmektedir. *Töre* sözcüğü Kazak Türkçesinde anlam kaymasına uğramıştır.

Sözcüklerden oluşan siyasî terimler bölümünde ise sözcük grupları halindeki siyasi terimler ele alınmıştır. Bu bölümde toplam 4 adet siyasî terim bulunmaktadır. Bu bölümde birden fazla sözcükten oluşan siyasî terimler bu gruba alınmıştır. Bu sözcüklerin neredeyse tamamı işlek olarak kullanımından dolayı günümüz Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada varlığını sürdürmektedir. Bunlardan en önemlisi *bag* 'birleşik, müttehit' sözcüğü Moğolcada "Moğolistan Halk Cumhuriyetinde en küçük yönetim birimi; birkaç bağ bir sumun (bölge, yönetim birimi, aileleri ile birlikte 150 askerden oluşan oymağın alt bölümü)" anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 106).

Unvan Niteleyiciler bölümünde toplam 19 terim incelenmiştir. Bu terimlerin tamamının Türkçe oldukları görülmektedir. Modern Türk lehçelerinde ve Moğolcada birçok kelime anlam ve ses değişmeleriyle birlikte varlığını devam ettirmektedir. Runik metinlerde geçen *böke* 'yiğit, güçlü, kahraman ve koca' sözcüğü Moğolcada *böh* 'güreşçi', Kalmıkçada *bök* 'güreşçi' ve Evenkçede *buku* 'güçlü' sözcüğünün aynı kökten olduğu düşünülmektedir. Ayrıca *ulug* 'ulu, yüce' sözcüğü Özbek Türkçesinde anlamı "güçlü, büyük, üstün, kendi işinde başarılı, rehber, yol gösterici, beg ve yiğit" (ÖTİL IV, 2008: 280-81) anlamlarına gelerek anlam genişlemesine uğramıştır.

Geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Türkler, doğuda Çinliler, güneyde İranî kavimler ve daha sonra Araplarla etkileşim haline girmiştir. Runik harfli metinlerde geçen siyasî ve askerî terimler zaman içerisinde diğer toplumlarla etkileşim sonucunda ortadan kaybolmuş veya anlam olaylarına uğrayarak değişik amaçlarla varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Siyasî ve askerî terimler Modern Türk lehçelerinin birçoğunda (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan) Rusça'nın etkisini görülürken, geçmişten günümüze kesintisiz bir şekilde siyasî devlet yapılanması kaybetmeyen Türkiye Türkleri Arapça, Farsça ve batıdan (İngilizce, Fransızca) gelen terimlerin etkisi altına girmiştir. Cumhuriyet sonra terimlerin birçoğunun diriltilmesine rağmen hâlen yabancı menşeli terimler kullanılmaya devam etmektedir. Bu çalışmada geçmişten günümüze siyasî ve askerî terimlerin günümüz Türk lehçelerinde ve Moğolcada varlıkları gözler önüne

serilmiştir. Siyasî ve askerî terimler bakımından Türkler cihanşümul gelişmiş bir devlet yapılanmasına ulaştıkları görülmektedir. Askerî ve siyasî alanda gelişmiş bir terim alanına sahip olmalarından dolayı siyasî dili ve siyaset bilimi terimleri açısından bir bilim dili olarak kullanıldığı ve kullanılmaya devam etmekte olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ağca, F. (2016). "Eski Türkçe Kö:K Teŋri Ve Kö:K Kalık İkilemeleri Üzerine", *Türkbilig*, 30: 201-221.

Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Akartürk, K. (2014). Türkiye Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/2, s.13-28.

Aksan, D. (2000). *Türkçenin Söz Varlığı I-III Çilt,* Engin Yayınevi, Ankara.

Älibåbåev, S. (2015). "G'allazorlarda uchraydigan tunlamlarga qarshi kurash choralari", Samarqand Qıshloq Xo'jalık Instıtutı, Samarqand.

Alimov, R. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

Aydemir, A. (2012). "Türkçede Bazı Sıhrî Akrabalık Terimleri Üzerine", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 8, p. 125-142.

Aydın, E. (2011). *Uygur Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.

Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*, Kömen Yayınları. Konya.

Aydın, E. (2016). "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar Ve Unvan Niteleyicileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, vol. 59/2, 5-26.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğati I-IV cilt, (2006). Azərbaycan Milli Akademiyası Elmleri, Baku.

Barthold, V., V. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev. Râgıp Hulusi Özdem). TTK Yayınları, Ankara

Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yayınları, Konya.

Bernhard K. (1957). “Grammata Serica Recenŋ”, Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities 29, Stockholm.

Berta, A. (2002). *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları* (Yelme ve Bıŋa. Haz. Demir, N./Yılmaz, E.), Grafiker Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu: 260, Ankara.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

Clauson, Sir G. (2017). Ḳapḳan Üzerine Bir Not , (Çev. Deniz Karadeniz), *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 20 Bahar: 233-235.

Derleme Sözlüğü. (1993). TDK yay: 211/ 11, Ankara.

DİLAÇAR, A. (1957). “Terim Nedir?”, *Türk Dili Dergisi* IV, s. 207- 210.

Doerfer, G. (1965-1975). *Türkisch und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*, Wiesbaden: Franz Steiner.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimleri*. TDAV Yayınları, İstanbul.

Durmuş, İ. (2012). *Bilge Kagan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara.

E´douard, C. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg.

Edwin G., P. (1966). “Chinese and Indo-Europeans,” *JRAS*, pp. 9-39.

Eker, S. (2006). “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme,” *Türkbilig Dergisi*, 12: 104-133.

Ercilasun, A., B, (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A., B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I, II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.

Ergin, M. (1999). "*Orhun Abideleri*" MEB, İstanbul.

Erkoç, H., İ. (2008). "Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.

Ersoy, F. (2015). "Köktürk Harfli Yazıtlarla Çuvaşça Arasındaki Ortak Kelimeler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 51-82.

Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Gabain, A., V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara.

Golden, P., B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Karam Araştırma ve Yayıncılık, Çorum.

Gökçe, F. (2015). "Kutadgu Bilig'de Kör- "görmek": çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme", *Türkbilig*, 29: 59-76.

Gömeç, S. (1997). "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara.

Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gömeç, S. (2006). "*Şadapıt Unvanı Hakkında*", Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan, İstanbul.

Gömeç, S. (2010a). "Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine", *History Stutes*, 2/2. Samsun.

Gömeç, S. (2010b). "Terken Unvanı Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakultesi Türkoloji Dergisi*, 17, 107-114.

Gumilöv, L., N. (1999). *Eski Türkler*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Gürsoy, E. ve Duranlı, N. (1999). *Altayca- Türkçe Sözlük*. TDK, Ankara.

Hacaloğlu, R., A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, TTK Yayınları, Ankara.

Harold W., B. (1958). "*Languages of the Saka*," in Handbuch der Orientalistik I.IV.1, pp. 131-54, Leiden.

Hunkan, Ö., S. (2015). *İpek Yolunun Muhafizları*, Otorite Kitap, İstanbul.

Idem, (1985). *Khotanese Texts VII*, Cambridge.

İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmalar,* (Haz. Ekrem, E. ve Küçük, S.), Türk Tarih kurumu, Ankara.

Kabataş, O. (2007). *Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü,* Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği, Lefkoşa.

Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II (1991).Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kaya C. (2010). "Köktürkçe İdi Oksuz Üzerine," *Orhun Yazıtlarının Buluşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi Ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 463-467.

Kaya, M. (2016). "Zabitin Harb Çantası", Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.

Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün TemelleriII Cilt*, Başkent Matbaacılık, Ankara.

Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kormuşin, İ., Mozioğlu, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2016). *Yenisey-Altay Kırgızıstan Yazıtları ve Kağıda Yazılı Runik Belgeler*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

Lessıng, F., D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II Cilt,* (Çev. Günay Karaağaç), TDK, Ankara.

Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara.

Nicholas, P. (2008). "Altay Dillerinde Çokluk Ekleri (Çeviren: Caner Kerimoğlu)", *Dil Araştırmaları Dergisi,* S. 2 Bahar, 93-110.

Niyazi, M. (2015). *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü,* TDAV yayınları, İstanbul.

Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I-VIII Cilt*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.

Pakalın, M., *Z.* (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I, II, III. MEB, İstanbul.

Shagalov, S., V. and Kuznetsov, A., V. (2006). *Katalog monet Chach III-VIII vv*. (Catalogue of coins of Chach, III-VIII C.E.), Tashkent.

Şirin, H. (2010). "Böbögör yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı", *Dil Araştırmaları Dergisi,* S. 7 Güz, 62-73.

Şirin, H. (2012). Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler, *BiligDergisi Kış Sayısı,* 60, 257-272.

Şirin, H. (2015). *Kül Tigin YazıtıNotlar*, Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul.

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK yayınları, Ankara.

Şuataman, Ö. (2008), "Kazak Türkçesiyle "Kırgız Halk Ertegileri", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Yüksek Lisans Tezi.

Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekin, T. (1993). *Hunların Dili*, Doruk yayınları, Ankara.

Tekin, T. (2001). *Orhon Yazıtları*, Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi I. İstanbul.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev. Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.

Toklu, M., Osman. (2013). *Dilbilimine Giriş,* Akçağ yayınları, Ankara.

Tolkun, S. (2009). *Özbekçe Fiilimsiler,* Dijital Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Tor, G. (2011). "Anadolu Ağızlarında Yavru Adları", *38. ICANAS, IV. Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, s.1749- 1829.

Turan, O. (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Öteken Neşriyat, İstanbul.

Türk Dünyası El Kitabı II Cilt. (2002). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Yegerov, V. G. (1964). *Etimologiceskiy Sulovar Çuvaş Skogoyazıka*, Çuvaş Kitap Basımevi, Çeboksarı.

Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Академия наук Севортян Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков (I-VII)*, Издательство, Наука Москва.

Казак Әдеби Тілінің Сөздігі. (2011). Қазақстан Республикасы Мәдениет Министурлігі Тіл Комитеті, Алматы.

Ўэбек Тилининг Иэохли Луғати I-V. (2008). Ўэбнкистон Республикаси Фанлар Академияси Тошкент.